

Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ
ՀԱՏՈՐ Ա
ԳԻՐՔ Ա Բ Գ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՅԱՐԱԿԻՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ

Ա. ՀԱՏՈՐ, ՄԱՍՆ Ա., Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵՐՈՒԹԵԱՄԲ՝ ՊՐՆ. ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, ՏՊ. ՍԵՒԱՆ, 1959

Այս գիրքը կը ձօնեմ Մայրիկիս,

ՄԱՐԹԱՅԻՆ

որ փոքր տարիքէս ինձի սորվեցուց

սիրել հայ ազգը

եւ Մայրենի մեր Սուրբ Եկեղեցին

ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆ

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հայ ժողովուրդի եւ Հայոց Եկեղեցիի պահմութեան նուիրուած նշանաւոր երկերէն մէկն է Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեանի եռահատոր ու մեծածաւալ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը, իր պատմագիտական մեթոդով, իւրահատուկ ուղղութեամբ եւ ամբողջականութեամբ:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած գործերէն քիչեր միայն ամբողջական են եւ կը հասնին մեր օրերը: «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը գէթ Դ. դարէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը կը ներկայացնէ Հայոց միայար պատմութիւնը: Բայց Օրմանեան Արքեպս. ի «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը կարելորագոյն երկ մըն է իբրեւ Հայոց Եկեղեցիի պատմութիւն, իր ընդարձակութեամբ, իր ամբողջականութեամբ, իր ներքին անքակտելի միութեամբ եւ վերջապէս իր ոգիւով, որ շեշտուած կերպով դրական պահպանողականութիւնն է:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ապրող գործ մըն է, եւ ժամանակին հետ երբեք մաշող գործ մը չէ. աւելին՝ անիկա ոչ միայն ապրող, այլ նաեւ ապրեցնող գործ մըն է: Զուր տեղը չէ որ անոր առաջին հրատարակութենէն գրեթէ կէս դար ետք անիկա ոչ միայն բոլորովին սպառած, այլ նաեւ տենդագին փնտռուած գործ մըն է որքան գիտնականին, նոյնքան պարզ ժողովուրդին կողմէ:

Գործիս վերահրատարակութեան բարերարը, ծանօթ ազգային Պրն. Տաճատ Սրապեան, ուրեմն իր եկեղեցասիրութեան լաւագոյնս գոհացում տուած կ'ըլլայ ստանձնելով վերահրատարակութեան ծախքերը եւ մանաւանդ սպառման հոգը, այս պարագային ներելի է ըսել՝ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու նուիրական առաքելութիւնը, այսպիսով իր եւ իր երախտաւոր մօրը համար կանգնելով յիշատակի արձան: Բարերար Պրն. Տաճատ Սրապեան «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու իր նպատակին մէջ լաւագոյնս յաջողելու համար՝ յարմար դատեց իւրախանչիւր հատոր բաժնել երեք մասերու, վաճառմամբ հեշտացնելու համար: Յետոյ միեւնոյն նպատակով նշանակել տուաւ այնպիսի մատչելի գին մը, որ միայն կարելի է ժողովրդական կոչել:

Այս առթիւ արդար է յիշեցնել Պրն. Տաճատ Սրապեան խոր հիացում եւ պեշտամունք ունի Օրմանեան Սրբաւանի վաստակին հանդէպ: Ինք է որ 5-6 տարիներ առաջ իր միջոցներով վերահրատարակել տուաւ Օրմանեան Սրբայանի «ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» (հայերէնով եւ

Մխիթարիչը (ՂՆԴ. 68): Մոհամմետի առաջին յաջողութիւնը մեծ չեղաւ Մէքքէի մէջ, եւ Կուրէիշներու ընդդիմութիւնը զօրացաւ, որուն համար 622 Յուլիսին պարտաւորուեցաւ անկէ խոյս տալ եւ Մտինէ ապաւինիլ, ուր ընդունելութիւն գտաւ գլխաւորապէս հրէական գաղթականութեան պաշտպանութեամբ: Ասկէ կը սկսի Հիճրէթ կոչուած արաբական կամ լաւ եւս իսլամական թուականը, պարզապէս լուսնական դրութեամբ կազմուած: Մուհամմէտ Մէքքի մէջ կորսնցուցած էր Խատիճէ ամուսինը եւ անկէ ունեցած չորս մանչ պաւակները: Ապագային 14 նոր ամուսնութիւններ կնքեց, բայց մանչ ժառանգ չթողուց: Մետինէի մէջ Մուհամմէտ իր կրօնական կազմակերպութեան հետ, պինուորական պօրութիւնն ալ ջանաց միացնել: Մէքքէցի գունդի մը վրայ յաղթութիւն տարաւ 624-ին, եւ տակաւ պօրութիւնը աւելցուց, Արաբիոյ հիւսիսային կողմերը տարածեց իր ազդեցութիւնը, եւ 627-ին նոր յաղթութիւն մըն ալ տարաւ, Մէքքէի Կուրէիշներու վրայ, որոնք 628-ին հաշտութիւն եւ պինդադար խնդրեցին եւ ստացան, Մէքքէն ու իր սրբավայրն եղող Բեապէն, Մուհամմէտի միւսլիմներուն առջեւ բանալու պայմանով: Ասոր վրայ նոր ոյժ ստացաւ Մուհամմէտի կողմը, եւ հետզհետէ ընդարձակեցաւ անոր քարոզած կրօնքը:

454. ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՀԸ

Կոմիտաս կաթողիկոս իր վերջին օրերուն մէջ լսեց այս հեռաւոր շօնողները: Արեւմուտքէն եկող միակամեաց խնդիրը ոյժ կ'աւելցնէր Հայերու միաբնակ դաւանութեան, եւ հաճութեամբ կրնար ընդունիլ վայն Կոմիտաս, եւ այս կական բաժինին տիրաւ, փութաց երկրին յարաբերութիւնները մշակել, եւ նորէն Յունաց հետ մերձաւորութեան կողմը միտիլ: Իսկ հարաւէն եկող շարժումի ձայնը չէր կրնար պինքն շատ շահագրգռել, շատ հեռու էր շարժումին կեդրոնը, եւ չէր ալ կրնար մտածել, թէ որ մը այնչափ մօտէն պիտի ըլլային Արաբաց եւ Հայոց յարաբերութիւնները: Կոմիտաս իր կեանքը կնքեց ծերացեալ տարիքին մէջ, 628-ին սկիւբները, եւ ամենայն հաւանականութեամբ Հերակլի բանակին եւ օժանդակ հայագունդերուն վերջնական յաջող ելքին ուրախութեան մէջ, որչափ ալ իր աթոռանիստը նորէն Պարսիկներուն կ'անցնէր, Մօրիկի օրուան սահմանադրութիւններուն վերահաստատուելովը: Կոմիտասի մարմինը թաղուեցաւ */ տապանափ, յիւրում շինեալ եկեղեցւոջն, մերձ հանգստարանի սրբոյն Հռիփսիմեայ* (ՕՐԲ. Ա. 156): Ա. Հռիփսիմէի եկեղեցւոյն յատակը, տապանաքարի պէս մեծ քար մը կը ցուցուի այսօր, առանց մէկ գրութեան եւ առանց որեւէ նշանի, գետնին հարթ հաւասար գրուած, եւ աւանդութիւնը կը վկայէ թէ անոր ներքեւն է Կոմիտաս կաթողիկոսի մարմինը, թէպէտեւ ոչ ստուգող եւ ոգ քրքրող եղած է մինչեւ ցայսօր: Բարին դիրքը դէպի խորանին կոմղը, կրնայ արդարացնել, թէ ներքեւէն գերեզմանը *մերձ է Հռիփսիմէի հանգստարանին*, բայց անհականակն չէ որ գետնափոր սենեակին արեւելեան կողմը եղող տապանը՝ նույնինքն Կոմիտասի գերեզմանն ըլլայ:

Տ. ԲՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ

455. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ

Կաւատ Շիրոյ հապիւ թէ գահ բարձրացաւ, եւ Հերակլի հետ խաղաղութիւնը կնքելով հին հայալ հրկաւ պինքը կը յաջալերէր յուանկան կառավարութեան հոգ տանիլ եւ օգտակարագոյն սեպեց Հայու մը յանձնել պաշտօնը, որպէսպի բնակչութեան սիրտը շահի, եւ երկրին շինութիւնը գիւրացնէ: Սմբատ Բագրատունի Խոսրով շնումի յիշատակը դեռ յարգի եւ պատկառելի էր Պարսից միտքին, թէպէտ Սմբատ 627-ին վախճանած էր եւ մարմինն ալ Կոգովիտ գաւառի Դարոյնք աւանը *ի բնիկ հանգստարանսն* բերուած էր (ՍԵԲ. 109): Բայց կար Վարպտիրոց որդին, որ հօրը կենդանութեան ատենէն արքունի պաշտօններու մէջ յառաջացած էր, եւ պատերապմենորու ժամանակ ալ շարունակած էր պատուոյ դիրք վայելել, եւ հօրը ժառանգը կը նկատուէր ձիրքերով եւ արժանիքով ալ: Կաւատի ընտրութիւնը կը դիւրանար այս կերպով, եւ

Վարապտիրոց Բագրատունի Հայաստանի մարզպան նշանակուեցաւ, եւ անմիջապէս գործին գլուխը անցաւ, եւ խնդութեամբ ընկալան զնա ամենայն աշխարհին Հայաստանեայց (ՍԵՖ. 153), զի Հայ մըն էր, Սմբատի զաւակն էր, եւ արժանեաց ալ տէր ճանչցուած էր: Վարապտիրոց Հայաստան հասնելով դատարկ գտաւ կաթողիկոսական աթոռը, եւ իբրեւ կարեւորագոյն եւ ստիպողական գործ՝ կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկեց: Ժողով գումարեց ըստ օրինի, եւ Թէոդորոս Ռշտունիի պաշտպանութեամբ ընտրուեցաւ, ոմն անապատական յԱբրահամեան տանէ, որում անունն էր Բրիստափոր (ՍԵՖ. 154): Այսպէս կը ներկայացնէ Սեբէոս նորընտիր կաթողիկոսը: Պատմաբանն ալ Բրիստափոր ոմն յԱբրահամեան տանէ կ'ըսէ (ՅՈՎ. 97): Բայց Ասողիկ աւելի պատուաւոր կերպով կը կոչէ. *Տէր Բրիստափոր ապատ յԱբրահամեան բարձէն յԱպահունեաց գաւառէն* (ԱՍՈ. 88), եւ *ի յապատ տանէ* ըլլար Օրբէլեան ալ կը հաստատէ (ՕՐԲ. Ա. 156): Այդ իրարմէ տարբեր տեղեկութեանց մէջ Բրիստափորի նախընթացը ճշդելու համար, նախ կը դիտենք որ ծննդավայրը յիշուած չէ, եւ լոկ նախարարութեան անունով Ապահունեաց գաւառէն ըսուած է, որ մեր տեսութեամբ նախարարական ազգատոհմէ ըլլալը կը ցուցնէ, ինչ որ կը հաստատուի յապատ տանէ խօսքովն ալ: Իսկ *Աբրահամեան բարձ* ալ ըսուած է, որ կը ցուցնէ թէ Ապահունեաց տոհմին Աբրահամեան ճիւղէն էր: Հետեւապէս մտացածին գիւտ մըն է կարծել, թէ Աբրահամեան ըսուելուն պատճառը՝ Աբրահամ կաթողիկոսի ազգական պիտի իմացուի (ՉԱՄ. Բ. 327), եւ մինչեւ իսկ Աբրահամ եկեղեցականութենէ առաջ *աշխարհք մտած եւ հայր եղած* ըլլայ (ԱԿԻ. 149): Բաւական էր նկատել, որ Աբրահամ Ռշտունի էր, իսկ Բրիստափոր՝ Ապահունի: Մեր կարծեօք պէտք չէ իսկ Բրիստափորը պարզ *անապատական* մը եղած կարծել կաթողիկոսութենէ առաջ, վասնզի ոչ միայն սովորութիւն էր միշտ ընտրելագոյն եպիսկոպոսներուն մէջէն առնել կաթողիկոսը, այլեւ պարագաները չէին ներեր անփորձ անապատական մը գործի գլուխ անցընել. ուստի մենք ճշմարտանման կը կարծենք Բրիստափոր Ապահունի կաթողիկոսը նոյնացնել Բրիստափոր Ապահունեաց եպիսկոպոսին հետ, որ Աբրահամ կաթողիկոսի հետ ստորագրած է Աղուանից թուղթը (« 428), որով գործերու հմուտ եւ կարող անձ ալ ցուցուած է: Իսկ *անապատական* կոչումը, որ իրեն տրուած է Սեբէոսէն, հետեւանք է Բրիստափորի վերջին կեանքին, եւ քիչ մըն ալ խստակրօն կենցաղին եւ խստաբարոյ զգացումներուն:

456. ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՅՔԸ

Բրիստափոր համառօտ եւ վաղանցուկ օրեր միայն ունեցաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Պատմագիրք եւ գաւազանագիրք խառն կերպով կը նշանակեն 2, 3 եւ 4 տարիներ, միայն Ասողիկ 6 տարի կու տայ, որ մինակ մնալով հեղինակութիւն չի կրնար կազմել: Երեք եւ չորս տարիներու տարբերութիւնը անշուշտ Գ եւ Դ նմանաբեւ թուատառերու շփոթութենէն է, իսկ 2 եւ 3 տարիներու տարբերութիւնը հետեւենք է Սեբէոսի գրածին, *կալաւ սա զաթոռ հայրապետութեան ամս երկուս, եւ յամին երրորդի եդին ի վերայ նորա բամբասանս* (ՍԵՖ. 154): Ըստ այսմ Բրիստափորիկ պէտք է տանք երկու լրացեալ տարիներ միայն, եւ անոնք ալ վետեղել 628-է 630 տարիներուն մէջ: Երկու լրացեալ տարիներն ալ բաւական էին որեւէ գործունէութեան եւ արդիւնաւորութեան միջոց ըլլալ, սակայն դժբախտաբար ոչինչ չենք գտներ պատմագիրներէն նշանակուած, որք կը գոհանան նորա բնաւորութեան ակնարկել եւ պաշտօնէ ելնելուն պարագաները բացատրել: Սեբէոս կը գրէ, *Նա դիպաւ այր հպարտ եւ ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրեւ զսուր սուսեր* (ՍԵՖ. 154): Սեբէոսի դատաստանը խիստ է եւ վճռական, մինչ Պատմաբանը կը մեղմացնէ գրելով. *Չամանաէ բան ճատի, թէ քսութիւն մին յիւրում լեզուի կրէր* (ՅՐՎ. 97): Ասողիկ ալ մեղադրանքները կը թեթեւցնէ. *Եւ այլ ինչ պատճառ ասացին* ըսելով (ԱՍՈ. 88). Օրբէլեան եւ Կիրակոս կը լռեն բոլորովին, իսկ Վարդան անցողակի կ'ըսէ, թէ *առնէր խոսովութիւն ի մէջ իշխանացն* (ՎԱՐ. 61): Այդ

վկայութիւններուն բաղդատութիւններէն եւ Քրիստափորի պաշտօնանկութեան պարագաներէն կը տեսնուի, որ Սեբէոսի յատուկ կիրք մը ունի Քրիստափորի դէմ, ինչ որ դիւրին պիտի ըլլայ մեկնել, երբոր պարզուի թէ Քրիստափորի անկման պատճառը Վարապտիրոց Բագրատունի կողմէ յարուցուած խնդիրն էր, եւ Քրիստափոր Վարապտիրոցի նպաստաւոր եղած չէր: Իսկ Սեբէոս ինքն ալ Բագրատունի էր եւ Բագրատունեաց եպիսկոպոս, եւ Վարապտիրոցի դէմ եղողներուն նպաստաւոր չէր իրաւունք ունեցողը ո՞րն է, եւ մեղադրութեան արժանի ո՞վ է, պատմագիրներու կցկտուր եւ հարեւանցի տեղեկութիւններով վճռաւանա որոշում տալ դժուար է, միայն թէ Սեբէոսէ ետքը եկող պատմագիրներ, Սեբէոսի գրածն ալ աչուրնին առժեւ ունենալով, կը մեղադրեն Քրիստափորի դէմ Վարապտիրոցի ազդեցութեամբ բացուած պայքարը, եւ այդ պատճառով պաշտօնէ ձգուիլը: Պէտք է եւս դիտել, որ Քրիստափորի կաթողիկոսութենէն հապիւ 15 տարի ետքը, Սեբէոս արդէն Բագրատունեաց եպիսկոպոս է, եւ նախապատիւ եպիսկոպոսներէն մէկը, ինչ որ իրաւունք կու տայ ըսելու, թէ Սեբէոս անձամբ ալ Խառնուած էր Վարապտիրոցի խնդիրին մէջ, եւ Քրիստափորի հետ ալ անձնական շփումներ ունեցած էր, եւ ասոնց արձագանգն է որ իր պատմութեան մէջ կը տեսնուի: Այդ դիտողութիւններէն ետքը գանք եղելութիւնը բացատրել:

457. Սեբէոսի պատմութեան համեմատ, Քրիստափոր խոովութեանց պատճառ եղաւ իր չարախօսութիւններով, ու գժտութիւն թողուց Վարապտիրոցի եւ իր եղբօր մէջ: Ասոր վրայ եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ ըննութիւն բացին, եւ իր ընտանիքներէն երկու հոգի ժողովին ներկայացան եւ կաթողիկոսներէն ոմանք դուրս հանուեցան, եւ մնացեալ ժողովականներուն որոշմամբ կաթողիկոսութեան փակեղը Քրիստափորէ առնուեցաւ, կարգէն ղրոկեցաւ, եւ անարգանօք դուրս հանուեցաւ (ՍԵՒ. 154): Բոլորովին կը տարբերի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը: Սա կը գրէ ըօ վրոյցներու նայելով Վարապտիրոց գժտած է եղեր իր եղբայրներուն հատ Քրիստափորի քուստեանց համար: Այսպիսի քօսքեր սկսեր են պարտիլ, եւ նոյնիսկ անոր տունին մարդիկներէն քանի մը խօսք խառնողներ *բամբասանս ապիրատս* շիներ են, եւ *կամակոր մտօք* եւ քմահաճ կերպով որոշեր են Վինքը կաթողիկոսութենէ վար առնել: Քրիստափոր ասոր վրայ յօժարակա կը հրաժարի չարիքի առիթ չտալու համար, եւ Մասեացոտն գաւառի Ուղիք գիւղին մօտ միայնաբան մը կը շինէ, եւ շուտ ալ միայնակեացներ իրեն քով հաւաքելով, պահքով ու աղօթքով, տքնութեամբ ու աշխատութեամբ, առաքինաջան կեանքի կը ձեռնարկէ (ՅՈՎ. 97): Ժամանակով մերձաւորներէն Ասողիկ ալ կը գրէ, թէ Քրիստափորը աթոռէն վար առին, որովհետեւ իշխաններուն մէջ խոովութիւն կը ձգէր, եւ յետոյ ուրիշ պատճառներ ալ աւելցուցին (ԱՍՈ. 88): Վարդան ալ իշխաններուն մէջ խոովութիւն ձգելէն վատ բան մը չի յիշեր (ՎԱՐ. 61). իսկ Կիրակոս եւ Օրբէլեան բնաւ պատճառ մը չեն ցուցներ: Այդ մանրամասնութիւնները իրարու մօտեցնելով կը տեսնենք, որ Սեբէոսէ վատ ամէնքն ալ համաձայն են Քրիստափորը յանիրաւի հակառակութեանց զոհ գացած ցուցնել: Վարապտիրոցի եւ եղբայրներուն մէջ գժտութիւնը, եթէ ընտանեկան խնդիր չէ, ընտանիքէ դուրս իշխաններու վրայ պէտք կ'ըլլայ մեկնել, վասնզի գործի մէջ գտնուող Վարապտիրոցի եղբայրներ, բնաւ յիշուած չեն: Քրիստափորի դէմ վկայութիւն տուող ընտանիքներն ալ, ազգականներ չեն, այլ կաթողիկոսարանի մարդիկներ, որք դիւրաւ կրնային մարկպանէն վատկուիլ: Նշանակալից է Սեբէոսի խոստովանութիւնը, որ ժողովին եպիսկոպոսներէն ոմանք դուրսհանուած են որոշումէ առաջ, որ է ըսել ըօ բողոքող մաս մը եղած է Քրիստափորի նպաստաւոր: Բայց ամենէն աւելի նկատելի է Քրիստափորի կաթողիկոսութենէ ետքը անցուցած կեանքը, ինքզինքը ճգնաւորական եւ խաղաղական կենցաղի մը նուիրելով, հեռու ամէն անտեղի ճիգերէ: Այդ պարագան սուտ չի կրնար ըլլալ, վասնզի Ուղեաց միայնարանը ամենուն ծանօթ էր եւ Վարդան ալ վայն կը յիշէ, թէ տէր Քրիստափոր Մասեացոտնի մէջ միայնարան

շինեց, ուր առաքինանայր բազում ջանացող աղօթիւք, երեքհարիւր խարապանապգեստ արամբք (ՎԱՐ. 62): Սերէնս այս նհպատսիաւոր կէտը լուսեամբ կ'անցնի եւ չի յիշեր, եւ ասով աւելի եւս կասկած կ'աւելցնէ իր կուսակցական հակառակութեան վրայ:

458. ԵՂԵԼՈՒԹԵԱՆՅ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Այդ ամէն դիտողութիւններէ ետքը, մենք կը կարծենք թէ հետեւեալ կերպով պէտք է իմանալ իսկական եղելութիւնը: Ընտրութեան վարչկեանէն կը շեշտուի, որ Քրիստափոր ընտրուեցաւ առաջադրութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեսուն (ՍԵԲ. 153) կամ խորհրդակցութեամբ Թէոդորոսի (ՅՈՎ. 97), իմացնելու համար թէ Քրիստափոր Վարապտիրոցի պաշտպանեալը չէր, կամ թէ ըսել Թէոդորոսի կողմնակիցն էր: Այդ կէտը եւսքանպէս նշանակութիւն առած կ'ըլլայ ընտրութենէ ետքը, որով Վարապտիրոց չի կրնար կաթողիկոսը իր ուղղութեան ծառայեցնել: Թէոդորոս սաստիկ յունատեաց մը եղած է, ինչպէս իր բոլոր գործերը պիտի ցուցնեն, մինչ Վարապտիրոց յունասէր մը կը յայտնուի, վերջէն վերջ մարպպանութեամբը հանդերձ Յունաց կողմը անցնելովը: Քրիստափոր Թէոդորոսի ուղղութեան ջերմա հետեւող եղած կ'երեւի, իր խիստ ու բուռն իշխանական բնաւորութեամբը՝ Վարապտիրոցը վիրաւորելու չափ: Ասոր վարչ տեղի կ'ունենան մարպպանին ջանքերը իրեն հլու կաթողիկոս մը ունենալու եւ Քրիստափորը հեռացնելու համար: Այսուհանդերձ տշխաններու մէջ գժտութեան առիթ ըլլալէն վատ, ուրիշ ամբաստանութեան ինչ չեն գտներ, նոյնինքն սերէնս, իր ամէն հակակրութեամբը ուրիշ ամբաստանութիւն չի յիշեր, ոչ բարոյից եւ ոչ հաւատքի նկատմամբ մեղադրանք չի գտներ: Քրիստափորը պաշտօնանկ ընելու համար ժողով կը գումարուի, համաձայնութիւն չի գոյանար, ժողովականաց մէկ մասը կը բողոքէ, բայց մարպպանին կամքը կը յաղթանկէ: Բողոքողներ կը հանուին, եւ Քրիստափոր այդ տեգղ դարձուածքներէն վայրացած, կը հրաժարի, քօղն ու հայրապետանոցը կը թողու, եւ նենգաւոր մքենայութիւններէն ազատ մնալու համար, ճգնաւորութեան կը չիմէ եւ անապատական կ'ըլլայ: Ըստ այսմ Քրիստափոր կը յայտնուի այնպիսի բռնաւորութեամբ մէկ մը որ կը կոտորուի, բայց չի ծոիր, կը յաղթուի, բայց յի ստորնանար: Մեր տեսութեան դէմ թերեւս դիտուի, թէ Վարապտիրոց, Սմբատ Խոսրովշնումի որդի, եւ պարսկական արքունեաց մէջ սնած, յունասէր պգացմանց տէր պիտի չըլլար: Սակայն Պարսկաստանի կացութիւնը հիմնովին փոխուած էր Սմբատի ժամանակին կացութենէն: Վաւառ Շիրոյ հապիւ 6 ամիս թագաւորութիւն ունեցաւ, եւ մեռաւ 628 տարւոյն վերջերը, եւ Արտաշիր՝ հօրը տեղ թագաւոր հռչակուեցաւ, 7 տարեկան անչափահաս հասակի մէջ: Ասոր վրայ Հերակլ բանակցութեան մտաւ Շահրվարապ Խոռեամի պայմանին հաւանեցաւ, եւ Տիպրոնի վրայ քալեց, Արտաշիրը սպաննել տուաւ, եւ ինքն թագաւոր հռչակուեցաւ, Խոսրովի աղջկան Բորանի կամ Բորանդուխտի կամ Բբորի հետ ամուսնանալով: Խոռեամ եւ ոչ իսկ երկու ամսի թագաւորութիւն վայելեց, որովհետեւ շուտով սպաննուեցաւ 630 Ապրիլին, եւ Բորան արքայադուստրը թագուհի հռչակուեցաւ Խոռոխ Որմիպդ իշխանի խնամակալութեամբ, եւ ինքն եղաւ որ Խաչափայտը դարձուց Հերակլի բարեկամութիւնը ապահովելու համար: Այդ շփոթութեանց մէջ էր որ Վարապտիրոց ալ իր պգացումները կը փոխէր, եւ Յունական ազդեցութեան կ'ենթարկուէր: Վարապտիրոցի եւ Քրիստափորի մէջ անհամաձայնութիւնն ալ, ոչ թէ կաթողիկոսութեան սկիզբէն կը պօրանայ Հերակլի յաջողութեանց հետեւանօք, եւ երրորդ տարւոյն սկիզբը յայտնի հակառակութեան կը յանգի:

459. ՎԵՐՁԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Քրիստափորի մնացեալ կեանքին վրայ տեղեկութիւն չուսինք, իր յաջորդներէն Յովհաննէս Պատմաբան նորա ճգնաւորական կեանքը գրելով, վերջը չի նշանակեր, որով կ'իմացուի թէ նոյն վիճակին մէջ կեանքը կնքեց, միայնակեացներու բազմութեան առաջնորդելով: Մեր տեսութիւնը

աննպաստ չէ Զրիստափորի անձին վրայ, թէպէտեւ դիտողութեան ենըակայ ըլլայ խիստ եւ բուռն ընթացքը, մինչ իշխանաւորներու վրայ գնահատելի եւ նախադասելի է սիրաշահելու ուղղութիւնը: Այլ որն եւ ըլլայ Զրիստափորի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, եւ ինչ շարժառիթ ալ մղած ըլլայ եպիսկոպոսները եւ իշխանները ժողովի գոմարուելու, միայն եկեղեցական կանոններուն մասին կարելոր հետեւութիւն մը ունինք քաղելիք, թէ Հայ Եկեղեցին իր մէջ իշխանութիւն կը պգայ, նոյնիսկ իր կաթողիկոսը դատի ենթարկելու, եւ անոր վրայ վճիռ արձակելու: Այդ առաջին առիթն է, Վոր պատմութիւնը մեզի կը ներկայացնէ. առաջիկային ուրիշ նմանօրինակ առիթներ ալ պիտի տեսնենք: Արդէն իսկ այդ գերագոյն իշխանութեան նշանակը կը նկատուի, որ ծիսական կարգադրութեամբ *Ասացուք քարոյին մէջ, Վասն ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց մաղթանքը՝ նախադասուած է ՎԱՍՆ հայրապետին մերոյ մաղթանքին (ԺԱՄ. 243): Նոյնը կը տեսնուի բոլոր նմանօրինակ աղօթքներու, եւ յատկապէս պատարագի Գոհութիւն քարոյին մէջ (ԺԱՄ. 593): Աւելորդ չըլլայ աւելցնել, թէ Ապահունին ոմանց Զրիստափոր Գ. ըսելը, հետեւանք է Զրիստափոր Արծրունի մը ստեղծելու դրութեան (« 292):*

Տ. ԵԶՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏՅԻ

460. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Միեւնոյն շարժումը որ Զրիստափորը կաթողիկոսութենէ հեռացուց, այթոռին բարձրացուց Եզր կաթողիկոսը, որ բաւական խօսիլ տուած է իր վրայ պատմութեան մէջ, եւ մերձաւոր եւ հեռաւոր ժամանակներու մէջ ծանրապէս մեղադրուած է, այնչափ որ ատեն մը սովորութիւն եղած էր, իր անունին սկզբանտառը գլխիվայր դնել: Եզրի ծննդավայրն է Նիգ գաւառի Փառածնակերի գիւղը, եւ Թէոդորոս Զոթենաւորոր Կոմիտասի եղբօրորդի էր, Եզրի ալ քեռորի կ'ըսուի (ՅՈՎ. 99, ՀԻՆ. 470), որով Եզր կ'ըլլայ Կոմիտասի եղբօր աներձագը, կամ Կոմիտաս Եզրի քրոջ տագրը, ինչ որ շուտով ալ կը մեկնուի, քանի որ Արագածոտնի Աղցքը եւ Նիգի Փառածնակերտը իրարմէ շատ հեռու չն: Այդ խնամիութեան հետեւանք է հարկաւ որ Եզր Կոմիտասի յատուկ հովանաւորութիւնը վայելած, հայրապետանոցն մէջ առաջացած, եւ Դըւնայ Ս. Գրիգորի փոխակալ անուանուած է (ՅՈՎ. 98): Սեբէոսս վինքը կը ներկայացնէ իբր *այր խոնարհ եւ հեզ, որ ոչ կամէր զոք ցատուցանել, եւ ոչ ելանէր ի բերանոյ նորա բան տգեղ (ՍԵՔ. 154):* Այդ նկարագիրը, եւ Դըւնայ մէջ Վարապտիրոցի մօտ գտնուիլը, բաւական են բացատրել, թէ ինչպէս Եզր կրցաւ Վարապտիրոցի ընտրելին ըլլալ, եւ կաթողիկոսական այթոռ բարձրանալ առանց վիճակաւոր եպիսկոպոս մը ըլլալու, ինչպէս եղած էին ընդհանրապէս իր նախորդները: Իրեն կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը համաձայն կերպով նշանակուած է 10 տարիէն աւելի, կամ 11 տարի, եւ երկու տեղ միայն 9 նաշանկուած ըլլալը համաձայնութիւնը չ'եղծանէր: Հետեւելով այդ համաձայնութեան մենք ալ 11 տարուան տեւողութիւնը կը պահենք, եւ 630-ին դնելով Եզրի ընտրութիւնը, կաթողիկոսութեան վերջը կը նշանակենք 641-ին:

461. ՀԵՐԱԿԼԻ ՊՏՈՅՏՆԵՐԸ

Եզրի ընտրութեան տարին Խաչափայտն ալ գերեդարձին տարին էր, Վոր Հերակլի ղրկեց Բորան թագուհին Պարսից, վասնզի Շահրվարապ Խոռեամ խոստացած պայմանը գործադրելու չափ ալ ատեն չէր ունեցած. իսկ Բորան պէտք ունէր Հերակլի բարեկամութիւնը ապահովել: Խաչափայտը Հերակլի դեսպաններուն յանձնուեցաւ, որ Հայաստանի ճամբով պայն Կոստանդնուպոլիս հասցուցին: Հերակլ փափաքելով պայն անձամբ տանիլ Երուսաղէմ՝ իր առաջին տեղը, բանակ եւ թագաւորական հանդերձանք կապմելով կը մեկնի մայրաքաղաքէն, եւ Խաչափայտը *տարեալ հատուցանէ ի քաղաքն սուրբ (ՍԵՔ. 158):* Այդ առթիւ բնաւ ծովագնաց ուղեւորութիւնն ալ պատմուած չլինելուն, եւ բանակաւ ընկերակցութիւնն ալ պատմուած

լինելուն, անտարակոյս ցամաքի ճամբով կատարեց Հերակլ Երուսաղէմի ուխտաւորութիւնը, որ շտապով ալ չէր կրնար լրանալ: Երուսաղէմի մէջ մեծ ուրախութիւններ եւ մեծահանդէս տօնախմբութիւններ կատարուեցան, եւ այս առթիւ հաստատուեցաւ Վերացման Խաչի կամ Խաչվերացի տարեկան տօնը, որով 631 Սեպտեմբերի 14-ը կրնայ նկատուիլ իբր Խաչափայտին Երուսաղէմ հասնելու թուականը: Հերակլ հարկաւ միջոց մը Երուսաղէ մնաց, անկէ Ասորիք անցաւ, կայսրութեան գաւառները այցելեց, որոնք շատ վնասուեր էին վերջին պատերազմներու ատեն, եւ տակաւ յառաջելով եւ Եփրատացոց եւ Ծոփաց նահանգներէն անցնելով եկաւ Յունական Հայաստանը, իրեն բնակատեղի ընտրելով Կարին կամ Թէոդոսուպոլիս քաղաքը, որ կայսերական կուսակալութեան ալ կեդրոնն էր: Այստեղ է որ Հերակլ կը ձեռնարկէ կրօնական կամ դաւանական միաբանութեան վարկ տալու, որպէսզի իր գաւառներուն ժողովուրդները ներքին եւ հաստատուն միութեան մէջ դնէ, նոյնիսկ կայսրութեան պաշտպանութեան համար, որ մեծ վտանգի հանդէպ կը գտնուէր Արաբական արշաւանքներուն երեսէն: Մուհամմէտի բանակները Արաբիոյ մէջ ապահով դիրք մը կազմած, սկսած էին դէպի հիւսիս քալել եւ կայսրութեան սահմանագլուխները վարնել եւ յառաջել, կէտ Ասորիքը գրաւել, զոր իրենց սեփական իրաւունքը կը նկատէին, իբր Բամայէլի որդիք, եւ իբր ժառանգներ այն երկիրներուն, եւ կ'ըսէին թէ *հօր մերում Աբրահամու ետ Աստուած գերկիրդ պայդ ի կալուած ժառանգութիւն* (ՍԵԲ. 166): Ասորւոց եւ Հայոց երկիրներուն մէջ զօրաւոր եւ բազմաւոր էին հակաքաղկեդոնականները, եւ Հերակլ չէր կրնար անոնց վստահիլ, ցորչափ սիրտով պատուած էին Յոյներէն, եւ հակակիր զգացումներ կը սնուցանէին: Այստեղ անգամ մըն ալ պիտի կրկնենք, թէ երբ Հերակլ՝ Հայերն ու Ասորիները դաւանական միութեան կը հրաւիրէր, պարզապէս եւ բացարձակապէս քաղկեդոնականութիւն չէր անոր առաջարկածը, այլ եփեսոսական ւ քաղկեդոնական դաւանութեանց մէջ միջասահման դրութիւն մը, երկու կողմերուն մասնակի պիջոութեամբ կազմուած, այն է Սարգիս պատրիարքի խորհած եւ առաջարկած միակամեայ դաւանութիւնը, որ Կոստանդնուպոլսոյ 626 տարւոյ ժողովոյն մէջ պաշտօնապէս ընդունուեցաւ, եւ 633-ին նոր ժողովով մը Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ հռչակուեցաւ, եւ որուն ձայնակցած ու միացած էր Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ պատրիարքը եւ այս կերպով հակաքաղկեդոնիներէն մաս մըն ալ իրեն կողմը շահած էր (ՖՆՔ. Ա. 241):

462. ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Գործերը այդ կացութեան մէջ էին, երբոր Հերակլ ձեռնարկեց Եւր կաթողիկոսը համոզել, եւ անով Հայոց Եկեղեցին ու ազգը իր կողմը շահիլ: Ազգային պատմութիւն ուսունասիրողներ, սովորաբար այդ գործողութիւնը Եւրի *առաջին* տարւոյն մէջ կը դնեն (ՉԱՄ. Բ. 328), որ է ըսել 630-ին, ինչ որ չի կրնար կապակցիլ Խաչափայտին վերադարձին եւ Հերակլի ուղեւորութեան պէտք եղած ժամանակամիջոցին հետ (« 461), եւ պէտք է վայնս գետեղել *յերրորդ ամի կաթողիկոսութեան* Եւրի, ինչպէս յայտնապէս գրած է Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 156), որով 632-է առաջ հնար չէ դնել, եւ աւելի հաւանականութեամբ 633-ին: Հերակլ Մժէժ Գնունին, Յունական Հայաստանի սպարապետը, պատուիրակ որոշեց Եւրի մօտ երթալու Դըւնայ հայրապետանոցը, եւ պէտք եղած կերպով վայն հրաւիրելու որ Կարին գայ եւ Կայսեր հետ հոգեւորապէս հաղորդակցի, որպէսզի իր իշխանութիւնը օրինաւորապէս ձանջցուի Յունական բաժինի Հայերուն վրայ: Մժէժ կը սպառնար ալ յանուն կայսեր, որ եթէ յաւանի *հաղորդիլ օրինօք ընդ կայսեր*, հարկ պիտի ըլլայ Յունական բաժինին վատէն կաթողիկոս մը նշանակել, որով Եւր Պարսկական բաժինէն դուրս իշխանութիւն պիտի չկարենար վարել: Եւր ծանր կացութեան կը մատնուի այդ առաջարկներուն առջեւ, եւ հարկաւ միտքը կը բերէ Մօրիկի օրով տեղի ունեցած Յովհան Բագարանցիի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, եւ անոր աղիտաբեր հետեւանքները, եւ կը վախնայ ՀԱյ Եկեղեցւոյն վրայ նմանօրինակ տագնապ

մը նորոգել: Ատարակոյս է որ Եւր փախուստի ճամբաներ փորձած է, առանց որոյ Մժէժ հակաթոռութեան սպառնալիքին չէր հասներ: Դժուարին դիրքէն ապատելու համար Թէոդորոս Ռշտունիի հետ ալ կը խորհրդակցի, ուրիշ նախարարներ ալ կը խօսեցնէ, յարմար որոշման մը յանգելու համար: Թէոդորոս Պարսկական բաժինին մէջ սպարապետ էր, եւ իր յունատեաց զգացումներով ծանօթ: Նա միւս ընկերներուն հետ համախոհութեամբ կը պատասխանէ. *Մեր երթամբ փութապէս ի ծառայութեան առքայի* (ՕՐԲ. Բ. 157), ակնարկելով Պարսից թագաւորին, որ այն ատեն Յապկերտ էր, Բորանէ ետքը նստող քանի մը սակաւօրեայ թագաւորներէ ետքը գահ բարձրացած 632-ին: Ասով Թէոդորոս ու ընկերներ կը յայտնեն թէ իրենք Պարսից հպատակն կը գտնուին եւ իրենց համար բանի մը պէտք չեն տեսներ: Սակայն չեն հակառակիր որ Եւր երթայ, Հերակլի հետ տեսնուի, եւ Հայոց իրաւունքը ու դաւանութիւնը *ամրութեամբ* պաշտպանէ, եւ այդ նպատակով իրեն հատ առնէ ժամանակն երկու գերագոյն վարդապետները: Մաթուսաղա Սիւնեցին եւ Յովհաննէս Մայրավանեցին: Երկրորդը Դուին կը գտնուէր իբր Ս. Գրիգորի եկեղեցւոյն փակակալ եւ կաթողիկոսարանի գործերը կը վարէր, ուստի Մաթուսաղային միայն հրաւիրակներ յղուեցան, որ Դուին գայ (ՕՐԲ. Ա. 157), եւ խորհրդակցին եւ միասին կայսեր երթան:

463. ՎԱՐԱԶՏԻՐՈՑԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այդ պարագաներու մէջ նկատելի է, որ բնաւ չի յիշուիր Վարապտիրոց մարզպանին անունը: Գիտենք թէ Վարապտիրոց պաշտօնը լքելով Յունաց կողմը անցաւ, Ատրպատականի նախկին մարզպան Խոռոխ Որմիլդի եւ անոր որդւոյն եւ յաջորդին Ռոստոմի գաւաճանութենէն վախնալով, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 633-ին արդէն այդ փախուստը տեղի ունեցած էր: Վարապտիրոցի համար գրուած է իրաւ, թէ *շինեաց բոլորովին զամենայն աշխարհն Հայոց*, բայց 628-էն 5 տարին ալ կրնար բաւել օգտակար գործունէութիւն ցուցնելու: Իսկ փախուստին պատճառ եղած է Ռոստոմի եղբօր Գարիբալտի Դուին գալը՝ Վարապտիրոցը նենգութեամբ դաւաճանելու համար: Հապիւ թէ Վարապտիրոց գաղտնի տեղեկութեամբ անոր միտքը կ'իմանայ, կինն ու որդիները առնելով գիշերանց Դուինը կը թողու եւ մինչեւ Տարոն կը փախչի, ինքզինքը պաշտպանելու համար: Այնտեղէն է որ Հերակլի հետ կը բանակցի, եւ պէտք եղած խոստումները ընդունելով անոր կը ներկայանայ, մինչ տակաւին Հերակլ Ասորոց կողմերը կը գտնուէր, Երուսաղէմէ Հայաստան գալուն առթիւ: Կայսրը զինքը պատուով ընդունեցաւ, միջոց մը մօտը պահեց, անկէ մայրաքաղաք դրկեց, ուր *ապարանս ըագաւորականս, եւ գահոյս արծաթիս, եո գանձս քաղումս յոյժ՝ շնորհեց* անոր: Վարապտիրոցի Սմբաի որդին ալ կայսերական սենեկապաններուն մէջ առաւ (ՍԵԲ. 160): Այդ պատմութեան պարագաները զննեցով, մարթ է գիտել, որ Վարապտիրոցի պէտք չէր դժուար ըլլալ Գարիբալտի դաւաճանութեան առաջն առնուլ, նոյնիսկ ինքն անոր վրայ բռնանալով, քանի որ երկրին մարզպանն էր: Նոյնպէս վայելուչ որոշում մը չէր՝ այսպիսի չնչին պատճառով մարզպանութիւնը ձեռքէ հանել: Հերակլ ալ այնչափ պատուով եւ ընծանելով չէր ընդուներ Վարապտիրոցը, եթէ կանուխէն անոր բարեկամութեան նշանները տեսած չըլլար: Մի՛ գուցէ Վարապտիրոց գաղտնի խորհուրդով եւ Հերակլի գիտակցութեամբ այդ կերպը գործածեց, Պարսից կողմը տկարացնելու, եւ երկիրը անիշքանութեան մատնելու համար: Զի իրօք Վարապտիրոցէ ետքը նոր մարզպան չանուանուեցաւ, եւ Պարսկական բաժինը անտէրունջ կրնար սեպուիլ Յապկերտի տկար եւ անկայուն եւ երերուն ըագաւորութեան ներքեւ: Իսկ Հայաստանի մէջ Թէոդորոս Ռշտունին էր, որ իբրեւ սպարապետ գործի գլուխ էր կանգնած, եւ պահանջից համեմատ ապգային շահերուն պաշտպանութեան կ'աշխատէր: Այս էր հարկաւ պատճառը որ Եւր ալ Թէոդորոս Ռշտունիի խորհուրդին կը դիմէր:

464. ԵԶՐ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ

Եզրի ընկերանալու հրաւիրուած վարդապետներէն Մաթուսաղա հրաժարեցաւ իր պբաղումները հահճառելով, եւ իր աշակերիներէն նոյնիսկ Եզրի ազգական Թէոդորոսը ղրկեց որ կաթողիկոսին ընկերանայ (ՕՐԲ. Ա. 158): Նմանապէս Յովհանն ալ հրաժարեցաւ կամ թէ խիստ պայմաններ առաջարկեց որ նա կաթողիկոսին չընկերացաւ եւ *գեկեղեցին եւ վկաթողիկոստարանն ոչ կամեցաւ թողուլ* (ՕՐԲ. Ա. 159), եւ Եզր Դուինէ մեկնեցաւ Հերակլի մօտ երթալու, իրեն ընկեր առնելով Տիրատուր Արտաղու, Քրիստափոր Դարունեաց, Մարտիրոս Գողթնեաց եւ Եպիփան Մամիկոնէից եպիսկոպոսները, եւ Վարդան Բագառիճոյ, Թովմաս Արշարունեաց, եւ Թէոդոս Քոթենաւոր վարդապետները, եւ ուրիշ քանի մը նուազ կերաւոր անձեր (ՉԱՄ. Բ. 328): Կաթողիկոսը պատուաւոր ընդունելութիւն գտաւ Կարնոյ մէջ Հերակլի ըողմէն, եւ անմիջապէս բանակցութիւնները սկսան, Հայոց կաթողիկոսին եւ Յունաց կայսեր միջեւ, որ իրեն հետ յոյն եպիսկոպոսներ ալ ունէր: Խնդիրը բնական կերպով կեդրոնացաւ Քաղկեդոնի ժողովին եւ *երկու բնութիւն* բացատրութեան վրայ, վասնզի Հայերը Յոյներէ պատող ուրիշ դաւանական խնդիր չկար: Եզր ալ իրաւամբ յայտնեց Հերակլի, որ եթէ նա հրաժարի *ի Քաղկեդոնի ժողովոյն եւ ի Լեւոնի տոմարոյն, մեք միաբան եմք* (ՕՐԲ. Ա. 138): Այս առթիւ մէջտեղ բերուեցաւ Լեւոնի տոմարը եւ անոր բացատրութիւնները քննուեցան, երկու կողմէն բացատրութիւններ տորուեցան եւ առնուեցան, եւ վերջապէս Հայերը Ընտակլէ խնդրեցին *ձեռնարկ հաւատ նամակի* (ՅՈՎ. 90): Կայսրը հաւանեցաւ, եւ հաւատոյ գիր մը պատրաստել տալով յոյն եպիսկոպոսներուն, եւ իր իսկ կնքով հաստատելով յանձնեց եւ ապատօրէն քննէ, եւ դիտողութիւն եթէ ունի առաջարկէ, եւ խոստացաւ որ եթէ ուղիղ չգտնէ, Հռոմները Հայոց դաւանութեան կը դարձնէ, եւ իր գիրը կ'այրէ, *ապա թէ ոչ, կ'ըսէ, հաւանեցէք եւ դուք մեզ*: Եզր իրեններով գումարուեցաւ *յիջեւանսն իւր*, եւ քննութիւննր կատարեցին *վերիս աւուրս* (ՕՐԲ. Ա. 158), կամ ուրիշներու գրածին համեմատ, *երեսնօրեայ ժամանակօք* (ՉԱՄ. Բ. 539), եթէ թիւերու շփոթութիւն չէ, զի հաւանական չ'երեւիր Հերակլի 30 օր սպասելը: Հայերուն կողմէն տարբեր կարծիքներ ունեցողներ եղան, բայց վերջանական որոշման մէջ յաղթեց Թէոդորոսի կարծիքը, իբր Մաթուսաղայի աշակերտ, եւ Մաթուսաղայի տեսութեանց վկայ ու թարգման: Թէոդորոսի յայտարարութիւնը եղած է ըստ Օրբէլեանի, թէ *ոչ գոյ ի նոսա թիրութիւն ինչ հաւատոյ, այլ մի եմք մեք եւ նոյք*, եւ թէ մեզ պէտք է անոնց հետեւիլ, քանի որ *նոքա բուն արմատք են, մեք ոստ մի ի նոցանէ բուսեալ* (ՕՐԲ. Ա. 160): Եթէ այս եղաւ իրօք Թէոդորոսի յայտարարութիւնը, ստոյգ որ ճշմարտութենէ հեռու էր անոր ըմբռնումը: Զի հակառակ ինչ ինչ չաւանական եւ կանոնական եւ ծիսական կարգադրութեանց, զորս Հայեր Յոյներէ փոխանցեցին, իբրեւ արդէն կազմակերպեալ եկեղեցիէ, երբէք Հայոց Եկեղեցին Յոյներէ ճիւղաւորմամբ չունեցաւ իր ծագումը, այլ առաքելական քարոզութեամբ եւ անկախօրէն լուսաւորութեամբ եւ ինքնուրոյն կազմակերպութեամբ ստացաւ իր սկզբնաւորութիւնը:

465. ԿԱՐՆՈՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թէոդորոսի այս յայտարարութիւնը իր արդիւնքն ունեցաւ, եւ Եզրի հետ եղող եպիսկոպոսներուն եւ աշխարհականներուն միտքերը *մակարդեալ* պղտորեցան: Արդէն Եզրի *միտք թուլացեալ էին ի ճշմարտութենէն, վասնզի ակն ունէր մարմնուար փառաց եւ ազահութեանց*, հետեւապէս ներկաներուն մէջ համաձայնութիւն կազմուեցաւ, Հերակլի ներկայած հաւատոյ գիրը ընդունիլ եւ ստորագրել, եւ ըստ այնմ ալ փութացին կայսեր հաղորդել: Հերակլ ուրախութեամբ լեցուն հրամայեց հանդիսաւոր եկեղեցական արարողութիւն կատարել Կարնոյ եկեղեցւոյն մէջ, եւ պատարագին մէջ Յոյներ եւ Հայեր, Հերակլ ու Եզր, միասին հաղորդուեցան, եւ այս կերպով ելուիս ելաւ Հերակլի խորհած եւ ճարտար միոջցներով յաջողցուցած միաբանութիւնը: Մինչեւ հիմա կը

ցուցուի Կարնոյ մայր եկեղեցւոյն կից՝ հին ու փոքրիկ եկեղեցի մը, *Միաբան Սուրբ Աստուածածին* կոչուած, Եզրի օրով կատարուած միաբանութեան յիշատակ, որուն վրայ թէպէտ որեւէ յիշատակարան չկայ, այլ Եզրի ժամանակէ մնացած ըլլալու չափ հնութեան նշաններ ունի, եւ ժամանակով նոյնիսկ մայր եկեղեցւոյն մէջ կը պարունակուի եղեր, եւ վերջէն նոր շինութեան ատեն դուրսը առանձինն է թողուեր: Հերակլ իբր գոհունակութեան նշանակ, Եզրին նուիրաց *վերրորդ մասն գիւղաքաղաքին Կողբայ եւ վաղսն բովանդակ* (ՕՐԲ. Ա. 160), ըստ այլոց նաեւ *վԱղք* (ՎԱՐ. 61), բայց կ'երեւի թէ միեւնոյն *գաղսն* է, գրչագիրներէ շփոթուած: Էջմիածնի կաթողիկոսարանը մինչեւ ցայսօր իաւունք կը վայելէ Կողբայ աղահանքէն ձրիաբար ստանալու քանի մը սայլաբեռ քարաղի կտորներ: Այս են Եզրի միաբանութեան եւ Խարնոյ ժողովին վրայ պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները, որոնք համամիտ են ծանր կերպով մեղադրելու Եզր կաթողիկոսին անձը: Միայն Սեբէոսն է, որ առանց դիտողութեան կը վերջացնէ պատմութիւնը, *դարձաւ մեծաւ շքով ի տուն իւր* ըսելով (ՍԵՖ. 15), ինչպէս առաջուց ալ գովութեամբ յիշատակած էր, թէ էր *այր խոնարհ եկ հեզ* (ՍԵՖ. 154): Մի՛ գուցէ ինքն ալ Եզրի խորհրդակիցներէն մէկը եղած ըլլայ, որ արդէն ալ Քրիստափորի պաշտօնանկութիւնը եւ Եզրի ընտրութիւնը այնչափ գոհունակութեամբ պատմած է (« 457): Բայց Յովհաննէս Պատմաբան Եզրի եւ իւրայնոց համար կը գրէ, թէ *տգիտաբար իմն, իբր անծանօթ գրոց աստուածայնոց դաւաճանեալ խաբեցան* (ՅՈՎ. 60): Ասողիկ ալ Եզրի համար կը գրէ, թէ *տգէտ գոյով աստուածային գրոց խաբեալ եղաւ* (ԱՍՈ. 88): Անեցին ալ *տգիտաբար հաւանեալ* կը ցուցնէ Եզրը (ՍԱՄ. 79), Վարդան *վասն տգիտութեան իւրոյ քաղկեդոնիկ եղեւ* կ'ըսէ (ՎԱՐ. 61), Կիրակոս կը մեղադրէ թէ *փոխեաց վամենայն ուղղափառ կարգադրութիւնս եկեղեցւոյ* (ԿԻՐ. 34): Իսկ Օբէլեան ամէն անարգանք կը կցէ նորա անունին, եւ Կողբայ նուէրը յիշատակած ատենը կը գոչէ. *Ո՛վ անմիտ եւ չար վաճառին* (ՕՐԲ. Ա. 160):

466. Պատմական եղելութեանց կարգին առջեւ չանցած, պէտք կը վզանք քննել, թէ ի՞նչ էր Եզրի օրով տեղի ունեցած Կարնոյ ժողովը, եւ իրօք ի՞նչ էր Եզրի եւ իւրեանց ընդունած հաւատոյ գիրը: Դժբախտաբար ոչ Կարնոյ ժողովին գործերն ու կանոններն ունինք, եւ ոչ ալ Հարեկլի ներկայած հաւատոյ գիրին պատճէնը: Կարնոյ համախմբութիւնը Հայոց ժողով մը ըլլալու համար պէտք էր Հայ եպիսկոպոսներու աւ վարդապետներու պատկառելի թիւ մը ունեանր, բայց Եզրի հետ եղող 4 եպիսկոպոսներէն եւ 3 վարդապետներէն պատ ժողովական չէ յիշուած, ոչ թիւ է ցուցուած, եւ ոչ նիստեր նշանակուած, եւ եօթը ներկաներուն ով ըվլլալն ալ դարեր ետիւր Զաքարիա Ծործորեցին է յիշած (ՉԱՄ. Բ. 538): Հետեւաբար Կարնոյ ժողով ըսուածը, իսկապէս եւ բառին ճիշդ նշանակութեամբ եկեղեցական ժողով մը եղած չէ: Ինչչափ ալ *Սակս ժողովոց*-ը կը գրէ, թէ Հերակլ ժողով ըրաւ *յաճախագոյն տմաստասիրօք Յունաց*, ըրաւ նաեւ *վբազումս ի հայրապետացն Հայոց* (ԹՂԹ. 221), սակայն այդ գրուածը իբր վաւերական ընդունուած չէ, եւ Յոյն իմաստասէրներ Հայոց ժողով չեն կապմեր, եւ Հայեր ալ մէկէ աւելի *հայրահետ* չունէին, եւ եպիսկոպոսներու *հայրապետ* անունը տալով հեղինակութիւն չտ ստեղծուիր: Եղելութիւններն ալ չեն արդարացներ կանոնական ժողովի մը ձեւը: Յոյներ գիր մը կու տան, կաթողիկոս եւ քանի մը եպիսկոպոսներ առանձինն կը քննեն, եւ երբ հաւանութիւն կը յայտնեն, եկեղեցական հանդէս կը կատարուի: Ոչ նիստեր կան, ոչ որոշումներ, եւ ոչ կանոններ, այնպէս որ պարզապէս կայսերական հրաման մըն է, որոն Հայեր օգտակար կը սեպեն գլուխ ծոել, իրենց քաղաքական կացութեան հետեւանօք, եւ Պարսիկներէ յուսահատ՝ Յոյներու օգնութեամբ դիրքերնին պահելու ակնկալութեամբ: Հարկաւ Հերակլ անոնց աչքին առջեւ դրած է հարաւէն սպառնացող ահագին վտանգը, որուն դէմ դնելու համար իրարու հետ սերտ միաբանութեան պէտքը անրաժեշտ էր: Նոյնինքն Թէոդորոս Ռշտունի, որուն յունատեաց վզացումները յայտնի էին, պահ մը

պարտաւորուեցաւ Յունաց օգնել, փոխադարձաբար Հայոց համար օգնութիւն պատրաստելու համար:

467. ԴԱԻԱՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հերակլի առաջարկած եւ Եզրի եւ իւրայնոց ընդունած հաւատոյ գիրին գալով, եթէ պատճէնը ունենայինք, ճշդութեամբ գիտցած կ'ըլլայինք, թէ ինչ էր Հայոց կաթողիկոսին ստորագրած դաւանութիւնը: Պատճէնը չունենալով պարտաւորուած ենք ինչ ինչ նշաններու եւկ յարակից պրագաներուկ դիմել գաղափար մը կազմելու համար: Սերբէոս կ'ըսէ, թէ Հերակլի առաջարկած գիրը՝ *նպովեալ պ Նեստոր եւ պամենայն հերձուածողս, բայց ոչ էր նպովեալ պ ժողովն Քաղկեդոնի* (ՍԵԲ. 159): Նոյնը կը կրկնէ եւ Պատմաբանը, թէ գրուած էր *նպովել պամենայն հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ՅՈՎ. 100): Միւսնոյն է Ասողիկ բացատրութիւնն ալ, թէ առաջարկուած էր *նպովել պամենայն հերձուածողս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ԱՍՈ. 88): Նման են ասոնցմէ ետքը եկողներուն գրածներն ալ: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Եզրի ընդունածը բացասական լուծութիւն մըն էր Քաղկեդոնի որոշման հանդէպ, եւ ոչ թէ հաստատական ըաւանութիւն Քաղկեդոնի դաւանութեան: Եթէ Եզր այդ կերպով քաղկեդոնականութեան հանդէպ պիջում մը կ'ընէր, սակայն կատարեալ քաղկեդոնիկ չէր ըլլար, քանի որ առաջարկող կայսրը՝ Հերակլ ալ, ու Բիւզանդական եկեղեցին ալ, եւ հեիւեաբար Հերակլի հպետ եղող Յոյներն ալ, կատարեալ քաղկեդոնիկներ չէին, այլ միակամեայ դաւանութեան հետեւողներ եւ պաշտպաններ: *Մի կամք եւ մի գործողութիւն* բացատրութիւնը մի բնութիւն կը հնչէր, ինքն Հերակլ ալ *էքթէս* կոչուած հրովարտակով, միակամեայց վարդապետութիւնը հաստատած էր եւ վայն Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին կողմէն վաւերացնել տուած էր յատուկ ժողովով մը 638-ին: Անտարակոյս Հերակլի կողմէն պատրաստուած եւ Եզրի յանձնուած հաւատոյ գիրն ալ, եթէ Քաղկեդոնը լուծեամբ կ'անցնէր, կամ թէ անցողակի վայն կը յիշէր, *Մի կամք եւ մի գործողութիւն* նոր բանաձեւը կը պարունակէր, եւ Եզր ու Հայեր այդ բանաձեւին ներքեւ *մի բնութիւն* դաւանութիւնը կրնային եսնել, եւ ինքպիւնքին հանդարտեցնել: Հարկաւ Հերակլ եւ իւրայինք ալ ամէն ճիգ թափած եւ ամէն վլուսաբանութիւն տուած են, թէ Քաղկեդոնի անունը պահելով ալ, Եփեսոսեան դաւանութիւնը կը վերանորոգուէր, ինչպէս որ Հայեր կը պահանջէին: Մինչեւ իսկ Հայերուն աչքին, Յունաց կողմէն պիջողութիւն եղած լինելը կրնային ցուցնել: Այդ տեսութիւնները, երբեք մտացածին գիւտ պէտք չէ կարծուին, որովհետեւ Հերակլի եւ Բիւզանդական եկեղեցւոյն պաշտօնական դաւանութեան վրայ հիմնուած են, եւ ստոյգ եղելութեան տրամաբանական հետեւանքներն են: Մեր դիտողութիւնը կ'արդարանայ եւս պատմական պարագաներով: Հերակլի ներկայած բանաձեւը ընդունելով հանդերձ Եզր պահ մը հոգեւոր հաղորդակցութենէ կը հրաժարի, յունական կղերին *ի պոռնկութիւն եւ յայլ պղծութիւն համարձակ* լինելը պատճառելով (ՕՐԲ. Ա. 159), որով հաւատոյ գիրին պարունակութեան դէմ խնդիր արուցած կ'ըլլար անուղղակի կերպով: Նկատելի է եւս, որ Եզր, Հերակլի գիրը ըթնդունելէն ետքն ալ՝ Դուինի մէջ անհակառակ կ'ընդունուի մեծամասնութեան, կամ լաւ եւս հանրութեան կողմէն, ինչ որ հնար պիտի չըլլար, գիտնալով եպիսկոպոսական դասուն նախանձանյուկութիւնը, եթէ ընդունած հաւատոյ գիրին մէջ փախուստի տեղ մը կամ արդարացման կողմ մը չգտնուէր: Եզրի Յունաց հետ հաղորդակցութեան միակամեայ դրութեամբ եղած ըլլալուն իբր նշան կրնանք յաւելուլ, որ լատին մատենագիր մըն ալ, Հայոց եպիսկոպոս Աթանաս մը կը յիշէ՝ իբր Կոստանդնուպոլսոյ Սարգիս պատրիարքին օգնող (ՊՐԹ. Գ. 739): Անունիշխոթութեամբ՝ Եզրի ականարկութիւն եղած կարծելը՝ անհաւանակն չէ, քանի որ Աթանաս անունով Հայոց եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը բնաւ ուրիշ տեղ յիշուած չէ:

468. ՄԱԸՈՒՍԱՂԱ ԵՒ ԹՈՒՂԹԸ

Յիշենք եւս թէ ամէն բան վրջանալէն ետքը Մաթուսաղա Սիւնեցին ալ Դուին եկաւ, քաղկեդոնականութեան ընդունաւելութիւնը լսելով եւ եղածին վրայ գայթակղելով, սակայն գալէն ետքը եւ փացատրութիւններ առնելէն ետքը *ափիբերան եղաւ*, որ է ըսել թէ պատշաճ լուսաբանութիւնը լսեց: Օրբէլեան Մաթուսաղայի լռելուն պատճառ կու տայ, թէ *յիւր աշակերտէն էր բուսեալ չարն*: Բայց Մաթուսաղա քերթողը իր աշակերտին առժեւ խոնահրող չէր, այլ կրնար տեղի տալ Թէոդորոսի բացատրութեանց առջեւ, երբոր սա *մի կամք եւ մի գործողութիւն* բանաձեւը ցոյց կու տար, *եւ մի բնութիւն* բացատրութիւնը անոր մէջ պարունակուած կը ցուցնէր: Մաթուսաղա ոչ միայն լռեց եւ համակերպեցաւ, այլեւ յանձն առաւ Եւրի ձեռքէն Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւնը ընդունիլ (ՕՐԲ. Ա. 161), բան մը որ Մաթուսաղայի վրայ տկարութեան եւկ մեղսակցութեան կեղտը պէտք էր բերեր, ուր ընդհակառակին պատմութեան եւ ւանադութեան մէջ անտիսեղծ եւ անբասիր մնացած է Մաթուսաղա քերթողահօր անունը: Մաթուսաղայի ձեռնադրութիւնը անուղղակի կերպով հաստատութիւնը կու տայ Կարնոյ միաբանութեան համար մեր տուած թուականին: Դաւիթ ձեռնադրուած էր Աբրահամի ընտրութեան առաջին տարին (« 417), այսինքն է 607-ին, եւ Օրբէլեան 27 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ Դաւիթի (ՕՐԲ. Ա. 155, Բ. 246), որով Մաթուսաղայի ձեռնադրութեան տարին կ'ըլլայ 634 կամ 633 կիսատ տարիներու միացմամբ, որ է նոյնիսկ Կարնոյ միաբանութեան թուականը (« 462): Օրբէլեան Մաթուսաղայի մէկ գրութիւնն ալ յառաջ կը բերէ (ՕՐԲ. Ա. 158), սակայն իր ըսածը չ'արդարանար, վասնզի գիրը գրուած է Եւրաս կաթողիկոսի, Յովհաննէս Մարպետական եւ Մաթուսաղա Սիւնեաց եպիսկոպոսներու կողմէ, իսկ Մաթուսաղայի ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ Կարնոյ միաբանութենէն, ետքը, նոյնիսկ Օրբէլեանի վկայութեամբ: Բաց աստի գիրը ուղղուած է Հերակլ կայսեր, եւ հակատոյ խոստովանութեան ձեռնարկէն ետքը՝ իբր բացատրական դիտողագիր, մինչ Թէոդորոսի Եւրին մօտ եկած ատեն դեռ Հերակլի ձեռնարկը տրուած չէր: Հետեւաբար պէտք է եւրակացնել, թէ այդ գիրը պատրաստուեցաւ իբր պիջողութիւն մը Մաթուսաղայի տեսութեանց, կամ թէ իբրեւ վերապահութիւն մը Հայոց կողմէն, Հերակլի իմացնելու համար, թէ որչափ ալ միակմեայ գրութեան հետեւանօք հեռգեւոր հաղորդակցութիւնը յանձն առին, սակայն քաղկեդոնական դաւանութեան մասին իրենց հմապումը չեն փոխած, եւ անոր բանաձեւը ուղիղ չեն գտներ: Այդ յայտարարութիւնը գրուած է յանուն Հայ Եկեղեցւոյ, կաթողիկոսին եւ երկու մեծիւրապոլիտներուն կողմէ, եւ Հերակլի ուղղուած, ինչ որ նորէն մեր տեսութիւնը կ'արդարացնէ, թէ Հայ Եկեղեցին, եւ նոյնիսկ Եւրն ալ միակմեայ դրութեան հիմամբ, եւ քաղաքական պահանջներու ստիպմամբ, Յունաց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան յանձնառու եղան, սակայն իսկապէս քաղկեդոնականութիւնը չընդունեցան, եւ կատարելապէս քաղկեդոնիներ չեղան:

469. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԱԻ

Ընդհանուր կերպով պիջողական քաղաքականութեան տիարպետած ատեն, աններող եւ անփոփոխ մտաց տէր կը յայտնուի միայն Դըւնայ Ս. Գրիգորի փոխակալ Յովհան Մայրագոմեցի վարդապետը, եւ իր ընդդիմութիւնը կը յայտնէ, Եւրի ընդունելութեա չմասնակցելով, որուն իր պաշտօնին պարտաւորութեամբ ստիպուած էր իբր փոկակալ, կամ մեր այժմեան ճշդաբանութեամբ՝ իբր աւագ լուսարարապետ: Եւր կը ցաւի փոկակալին կողմանէ եղած անարգանաց, եւ շատեր *հանդերձ մեղադրութեամբ* կը յորդորեն Յովհանը, որ պարտուպատշաճ յապրգանքի մէջ թերի չգտնուի, այլ նա պինդ կը մնայ իր որոշման մէջ, յայտարարելով թէ, չի կրնար յարգել մէկ մը, որ *քակեաց իսկ զսահման կանոնի հարցն մերոց ուղղափառաց*: Եւր այդ բանէն աւելի վշտացած հրաման կ'ընէ որ հարկաւ իրեն ներկայանայ, եւ *ակամայ կամօք* Յովհանը

կաթողիկոսին առջեւ կելլղ: Եւր պինքն կը յանդիմանէ, թէ *խրոխտաբար իմն անբարհաւաճութեամբ ընդվկեալ թուիս*. Բայց Յովհանն բացէբաց կը յայտարարէ թէ Հերակլի հետ հաղորդակցութեամբ եկեղեցւոյ աւանդութիւնը խախտած է, եւ կը խօսի այն բառախաղը, որ նշանաւոր մնացած է, *Յիրաւի կոչեցաւ անունդ Եւր, վասնզի յեւր տարեալ հաներ պՀայաստանեայս*: Ասոր վրայ Եւր յարանալով կը հրամայէ Յովհաննի յանդգնութիւնը պատժել, եւ կը սկսին քիթին բերնին վարնել, *մուրցացի տանջել պարանոց նորա եւ վկակս*, մինչ Յովհանն *զճեոս անուան Տեառն արժանի եղէ անրագելոյ*, կրկնելով քահանայապետին ատեանէն վերջ առաքեալներուն համար ըսուած խօսքերը (ԳՐԾ. Ե. 41): Այլեւս անհնար էր Յովհաննի իր պաշտօնին վրայ մնալ, ուստի փոկակալութիւնը եւ Դուինը թողլով քաշուեցաւ իր առաջին տեղը որ է Մայրոյ Վանքը, զոր եւր սկսաւ Մայրոյ Գոմ անուանել եւ Յովհաննը Մայրագոմեցի, իբր պի Յովհանն եւի պէս յամառ եւ պինդ գլուխ մէկն էր (ՅՈՎ. 101): Թէպէտ կոչումը նախատական էր, սակայն կիրառութեան մէջ ընդհանրացաւ, եւ այժմ ալ Յովհանն աւելի Մարյագոմեցի անունով ծանօթ է, քան թէ բնիկ Մայրավանեցի կոչումովը: Յովհանն այնտեղ ալ լուռ չէր կենար, եւ Եւրի դէմ հակառակութիւն կը գրգռէր, ուստի Եւր հրամայեց որ Դունայ մերձաւոր տեղերէն ալ հեռանայ, եւ նա քաշուեցաւ Գարդմանի գաւառը, Գետարակք բերդին մօտերը (ԿԻՐ. 31), ուր առանձնական եւ գրական կեանք մը ունեցաւ, եւ մեր պատմիչներ պինքն իբր առաքինի եւ սուրբ կը հռչակեն (59): Մայրագոմեցիին այդ միջադէպը մնացած է նա խստապահանջ սկզբունքներուն մէջ, իրեն ձայնակցողներ չէ ունեցած, եւ կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսներէն Յովհաննի պաշտպան եւ կողմնակից չէ գտնուած: Այս ալ եւսբանդեւս կը հաստատէ թէ Եւրի յիշողական հաղորդակցութիւնը, ներողամիտ աչքով նկատուած է ամենուն կողմէն: Եւր ինքն ալ բնաւ մէկու մը ստիպում չէ ըրած, հակաբաղկեղոնական համոզումէն ետ կենալու, եւ Մայրագոմեցիին հանդէպ բռնած ընթացքը, կղպիացեալ դիպուած մը մնացած է, ոչ այնչափ հաւատքի խնդիրին, որչափ անարգական ընթացքին հետեւանք:

470. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱԿԻՑՆԵՐ

Օձնեցիին վերագրուած *սակս ժողովոց* գրուածը, Եւրի միաբանութեան ինչ ինչ ուրիշ պարագաներ ալ կ'աւելցնէ: Նախ կ'ըսէ թէ Եւր այդ բանը ընելով *ընկալաւ զհայրապետութիւնն հրամանաւ Հերակլի (ԹՂԹ. 222)*: Բայց այդ չարդարանար, եթէ առաջին ընտրութեան իմաստով իմանալ ուլուի, վասն զի Եւր արդէն իր աթոռին վրայ կը գտնուէր երբոր Հերակլ Կարին հասաւ: Բայց իմաստ մը կրնայ ունենալ, եթէ յիշենք Մժէժի բերնով եղած հակաթոռ մը դնելու սպառնալիք, վասնզի միաբառութենէ ետքը Հերակլ հաճեցաւ, որ Եւր ապատաբար Յունական Հայաստանի վրայ ալ իր աշխանութիւնը գործածէ: Կը յիշէ եւս թէ Եւր եւ Կարնոյ ժողովը, *զսուրբ ժողովն որ ի Դունի նկովիւք չափ ի բաց մերժեն, եւ զմիաւորութիւն ծննդեան եւ զմկրտութեանն, եւ զխաչեցարն յերից սրբասացութեանն, եւ զխաչեցարն յերից սրբասացութեանցն ի բաց մերժեցին* (ԹՂԹ. 221): Կարնոյ կանոններ ունինք, եւ ոչ Եւրը նեղելու ձեռնարկներ եղան: Ուստի հանդարտութեան վիճակ մը գտնելով՝ Եւր կրցաւ շինարար եւ բարեկարգիչ գործերու ալ ձեռք վարնել: Իր հովանաւորն ու ազգակիցն Կոմիտաս նորոգած էր Էջմիածնի կաթողիկէն եւ Հռիփսիմէի վկայարանը, ինքն ալ ուլեց Գայիանէի վկայարանը նորոգել, որ նոյնպէս *խիրթ ու մթին էր*, ինչպէս Կոմիտաս գտեր էր Հռիփսիմէի Սահակաշէն տաճարը:

Այս ալ Եւր քակեց, եւ *ընդարձակագոյն եւ պայծառագոյն շինեաց, կոփածոյ քարամբք եւ կրով ձուլելով*: Նորութիւն մըն ալ աւելցուց, եկեղեցիին շուրջը աւելցնելով *կայանս բնակութեան խահանայական դասուց*, ինչ որ անկէ առաջ երբեք շինուած չէ եղեր, ինչպէս կը գրէ Պատմաբան կաթողիկոսը, թէ *այս եղեւ սկիզբն ժամատուն շինելոյ ի Հայս* (ՅՈՎ. 103): Ծիսակատարութեանց ալ

մտդրութիւն դարձուց Եւր, եւ ինչ ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ, որոնց մէջ բնաւ յունականի ստրկական հետեւողութիւնը չէր շարժառիթը: Օձնեցին կը վկայէ թէ Առաւօտեան ժամերգութեան վերջին մասը պատելով՝ յատուկ Արեւագալի ժամերգութիւն մը կապմելը՝ Եւրի կարգադրութեամբ եղած է, *Եւզկնի ամենեցուն զԱցեւագալին նուագել սաղմոս, զոր Եղիցի անուն Տեառն ասել սկսեալ են ի ժամանակացն Եւրի կաթողիկոսի* (ՕՁՆ. 30), եւ աւելի յստակօրէն կը կրկնէ, թէ *զկնի Փառս ի բարձանցն Եղիցի աստն, զոր կարգեալ է տեառն Եւրի Հայոց կաթողիկոսի* (ՕՁՆ. 104): Մեր գլխաւոր դիտած կէտն է, Օձնեցիի կողմէ Եւրի անունին պատուով յիշատակուիլը, ինչ որ բնաւ չի յարմարիր *Սալս ժողովոց* գրուածին նախատական եւ բուն լեզուին: Միւս կողմէն այդ մէկ կարգադրութիւնն ալ կը բաւէ հաւաստել թէ եկեղեցական ծիսակատարութեանց եւ բարեկագրութեանց ալ հետեւող եղած է Փառածնակերտացի հայրապետը:

472. Եւրի միաբնական եւ բարեկագական գործունէութիւնը կը պատրաւորուինք դնել նորա կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ, երս տակաւին համեմատաբար արտաքին եւ ներքին խաղաղութիւն կը վայելէր Հայաստան: Իսկ այս միջոցը հապի կրնանք երկարել մինչեւ 636 թուականը: Մուհամմէտի շարժումները իր կենդանութեան ատեն գրեթէ Արաբացի ցեղերու սահմաններէն անդին չանցան, եւ եթէ Ասորիքի կողմերն ալ յարձակեցաւ եւ Յունական բանակներու հետ գործ ունեցաւ (« 461), գլխաւոր պատճառներն էին Հիւսիսային Արաբիոյ այն ցեղերը, եւ գլխաւորապէս Ղասանի թագաւորութիւնը, որ քրիստոնէութիւն ընդունած եւ Յունական կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ մտած էին: Հերակլի բանակները արդէն առաջին հանդիպումը ունեցած էին Մուհամմէտի զօրքերուն հետ, երփը կայսրը 631-ին Ասորիքի մէջ կը գտնուր: Մուհամմէ այդ միջոցին Մէքքէն ալ գրաւած էր եւ Քեապէի կուռքերը վերցուցած, եւ վայն իր կրօնքին կեդրոն նուիրագործած: Մուպամմէտ մեռաւ 632-ին Մետինէի մէջ, եւ յաջորդութիւնը Ալիի, Էօմէրի եւ Ապուլպեքիի մէջ խնդրոյ նիւթ ըլլալէն ետքը, վերջինին կողմը զօրացաւ, եւ Ապուլպեքի առաջին *Խալիֆա* կամ մարգարէին ընդարձակուեցան Արաբներու արշաւանքները, թէ Յունաց եւ թէ Պարսից դէմ գունդեր ղրկուեցան, որոնք տիրապետութենէ աւելի արշաւանքներով կը գոհանային, թշնամին տկարացնելու եւ իրենք տակաւ զօրանալու համար: Ապուլպեքի շատ երկար չի շխեց, եւ երկու տարի ետքը 634 Օգոստոս 32-ին մեռաւ, նոյն օրը որ իր Խալիստ զօրավարը Դամասկոսին կը տիրէր: Խալիֆայութեան յաջորդեց Էօմէր, որ իր տասնամեայ իշխանութեան միջոցին, Արաբական աշխարհակալութեանց ընդարձակողը, եւ Իսլամական ինքնակալութեան հիմնարկողն եղաւ: Հետզհետէ Ասորիքի գլխաւոր քաղաքները Արաբաց ձեռքն ինկան, 637-ին Երուսաղէմ ալ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ Սափրոնիոս պատրիարքի գլխաւորութեամբ, այն պայմանով, որ Էօմէր, որ Մետինէ կը գտնուէր, անձամբ գայ գրաւել, ինչպէս որ ալ եկաւ անմիջապէս: Պատրիարքը հոգացած էր Պարսից գերութենէն դարձած Խաչափայտը առաջուց Կոստանդնուպոլիս ղրկել: Սափրոնիոս շուտով մեռաւ վիշտէն զգածեալ, եւ իրեն յաջորդեց Սերգիոս պատրիարք Էօմէրի հաստատութեամբ: Երբ Ասորիքի տիրապետութիւնը կը լրանար, արդէն Արաբացիք սկսած էին Պարսից վրայ քալել, 636-ին առաջին մեծ յաղթութիւն մը ըրին, Յապկերտ փախաւ եւ Արաբացիք վանապան կողմեր արշաւեցին: Հաւանաբար այդ պատերազմին մէջ էր, որ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Գրիգոր Սիւնի, Պարսիկ բանակին հետ պատերազմեցան եւ ճակատամարտին մէջ սպաննուեցան (ՍԵԲ. 168): Արաբական արշաւանքներուն հիմնատարն էր Սաատ, որ ամէն կողմ ահուսարսափ սփռեց 636-էն սկսելով երեք չորս տարի շարունակ: Եւր կաթողիկոս իր վարջին տարիներուն մէջ դժուարին ժամանակին վիշտերուն ներքեւ կ'ընկճէր:

473. ՄԺԷԺ ԵՒ ԴԱԻԻԹ

Յունական Հայաստանի մէջ կ'իշխէր Մժէժ Գնունի՝ Հերակլի կողմէն, որուն յաղթութեանց օժանդակն էր եղած, եւ ապրեցութեան տէր դառնալով անիրաւ ձեռնարկներու ալ միջամուխ կ'ըլլար: Պատմութիւնը Մժէժը կը մեղադրէ Վարապտիրոցի փախստեան խնդիրին մէջ: Իրեն ձախող դերն ալ յիշեցինք Եպրը կայսեր հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան ստիպելուն մէջ (« 462): Մժէժ Դաւիթ Սահառունիի դէմ ալ խարդախ ընթացք ունեցաւ: Նոյն միջոցներուն Բիւզանդիոնի մէջ Հերակլի դէմ դաւաճանութեան գաղտնիքը երեւան ելաւ: Այդ գործին մէջ կը գտնուէին Հերակլի որդին Աթալարիկոս, եղբորորդին Թէոդորոս եւ ներքին սենեկապետը, եւ Հայ իշխաններէն Վահան Խորխոռունի եւ Սմբատ Բագրատունի Վարապտիրո»ի որդին, որ սենեկապետին սիրելին էր: Վարապտիրոցի համար ալ ըսուեցաւ, թէ համախոհ գտնուածր, բայց Հերակլի սպանութեան դէմ էր դրած, լոկ գահազրկութեամբ բաւականանալով: Գաղտնիքին երեւան գաւուն՝ Հերակլ կտրել տուաւ, միայն Վարապտիրոցի եւ որդւոյն խնայեց, սպանութեան խորհուրդը արգիլած ըլլալուն համար ((ՍԵԲ. 160), բայց երկուքն աք Ափրիկէ աքսորի ղրկեց: Այդ պարագային Մժէժ, Դաւիթ Սահառունին ալ ձերբակալեց իբրեւ դաւաճանութեան մասնակից եւ կապանօք Բիւզանդիոսն ղրկեց: Դաւիթ յաջողեցաւ ազատիլ, եւ իրեն կողմնակիցներ ալ գտնելով Մժէժն ու անոր գործակից Վարապգնել Գնունին սպաննեց, եւ բանակը իր կողմը շահեցաւ: Հերակլ կայսր ոչ միայն Դաւիթի արդարութիւնը ձանձցաւ, այլեւ Յունական բաժինին կառավարութիւնը անոր տուաւ կուսապաղատի աստիճանով, բայց վերջէն Դաւիթ ալ ատելի դարձաւ իր ընթացքով: Հապիւ երեք տարիի չափ պաշտօն վարեց, եւ նա ալ *անարգեալ ի պօրացն հալածեցաւ*, սակայն ժամանակին տիրող շփոթութեան պատճառով օրինաւոր յաջորդ չունեցաւ, Հայաստանի երկու բաժիններն ալ անտէր անտէրունջ կացութեան մատնուեցան, եւ *անմտաբանեալ ամենայն սպատացն, կորուսին զերկիրս Հայոց* (ՍԵԲ. 162), եւ *ի չար հակառակութենէ եւ ի նանիր նախանձուէ դրդեալ կործանեցին սպառսպուռ զՀայաստանեայս* (ՅՈՎ. 104): Հայաստանի դժպիսի բախտին նոր մէկ օրինակն ալ: Դաւիթ Սահառունիի առամեայ պաշտօնավարութիւնը յարմարագոյն է 635-է 638 տարիներուն մէջ դնել մերձաւոր հաշուով, եւ անկէ ետքը անիշխանութիւնը:

474. ՏԱՐՈՆ ԵՒ ԴՈՒԻՆ

Այդ միջոցին է որ Արաբացի բանականեր առաջին անգամ Հայաստան կը մտնեն: Սաւտի գունդերը ՊԱրսիկներու դէմ պատերազմած ատեննին, անոնցմէ մաս մը դէպի Հայաստան կը քալէ 639-ին, Ապտիւր Ռահիմ պօրավարին առաջնորդութեամբ որ Մոկաց նահագնէն կը յարձակի դէպի նետր, Սահուռ Անձեւացի եւ Վարդիկ Մոկացի անձնատուր կը լինին, եւ մինչեւ իսկ ճամբայ ցուցնելու կը պիտանին: Բայց Տարոնի մէջ Տիրան Մամիկոնեան մը փորձէ դէմ դնել, նախընտրելով մեռանիլ, քան քրիստոնեայ երկիրը մատնել, եւ իրօք ալ թէպէի Սահուռը ձեռքովը կը սպաննէ, բայց ինքն ալ կը վարնուի եւ կը մեռնի, ուրիշ երկու Մամիկոնեան իշխաններու հետ: Արաբացիք Տարոնի գլխաւոր սրբավայրերը, Աշտիշատը, Գլակը, Մատնավանքը աւերելէն ետք (ՄԱՄ. 58), կը քալեն դէպի Վանայ ծովակին հիւսիսաւորմը, կոտորած եւ սարսափ կը սփռեն Բզնունեիք, Աղիովիտ ու Առբերանի դաւառները, Բերկրիի ձորերէն յառաջելով կ'իջնեն Կոգովիտ գաւառը, անկէ ալ կ'անցնին Արարատի նահանգը, նպատակ ունենալով Դուին հասնիլ: Ճամբուն վրայ գտնուող նախարարներ չեն կրնար դիմադրութիւն ընել, միայն Թէոդոս Վահեւունի, Խոջեան Առաւելեան եւ Շապուհ Ամատունի, կը փութան լուր հասցնել Դուինի, որպէսզի դիմադրութեան պատրաստուին, եւ հոն կը փութացնեն տրամադրելի ոյժերը: Կը մտածեն Մեծամօրի կամուրջն ալ կործանիլ, որ Արաբաց յառաջխաղացումը արգիլեն, սակայն անոնք կը յաջողին Մեծամօրը անցնիլ, Վարդիկ Մոկացիի առաջնորդութեամբ (ՍԵԲ. 170): Արաբական բանակը Դուինի առջեւ կը

հասնի, եւ Խոսրովակերտի անտառին մօտ բանակ կը պարնէ, տրէ ամսոյ 20-ին, 640 Հոկտեմբերի 6-ին շարժական տոմարով, որ ճիշդ ալ կը պատասխանէ պատմութեան յիշած *յաւուր ուրբաթի*, եւ վերջապէս 641 Յունուար 6-ին, *յաւուր սրբոյ Յայտնութեան* (ՍԱՄ. 80), Արաբացիք քաղաքը կը գրաւեն, եւ անխնայ կը կոտորեն 12,000 հոգի, 35,000 ալ գերի կը տանին վաճառելու, եւ եկեղեցի ու ապարանք կապուտ կողոպուտ ընելով կը մեկնին: Հայաստան անտէրունջ էր, վասնչի Դաւիթ Սահառունիէն ետքը *ոչ որ ընտրեցաւ պորավար յաշխարհին Հայոց* (ՍԵԲ. 170), միայն Թէոդորոս Ռշտունի կար, որ իր անձնական նախաձեռնութեամբ, եւ քանի մի նախարարներու ընկերակցութեամբ, *ոչ սակաւ ոճիրս գործէր ի թշնամեաց*, միանգամայն եղելութեանց *եւ դիպուածոց մտադրութիւն կըղարձներ, եւ պգուշանայր պտիւ եզգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն* (ՍԵԲ. 163): Թէոդորոս փորձեց Արաբական գունդերուն Դուինէ ետ դառնալուն առթիւ՝ յանկարծական յարձակմով մը գերիէն եւ կողոպուտէն գոնէ մաս մը ազատել, եւ Կոգովիտիտ մէջ դէմերնին ելաւ, բայց *ոչ կորաց պղէմ ունենալ նոցա*, եւ կորուստով ետ քաշուեցաւ, եւ դէպի Դուին գնաց այնտեղի գործերը հոգալու (ՍԵԲ. 171):

475. ԵԶՐԻ ՄԱՀԸ

Երբոր Դուինի տագնապը տեղի կ'ունենար, դեռ եւս կենդանի էր Եզր, ինչպէս յայտնի կը գրէ պատմիչը, թէ *եղեւ այս յամս Եզրի կայտորդիկոսի* (ՍԵԲ. 181), բայց ծերացեալ եւ տկարացեալ վիճակի մէջ, այնպէս որ գործունէութեան նշան մը չէ կրցած ցուցնել: Ըլլայ հիւանդութեամբ, ըլլայ վշտագին յուզմամբ, Եզր կը վախճանի Դուինի առման միջոցին, թէպէտ ոչ օրը եւ ոչ պարագաները՝ չունինք պատմութեանց մէջ, այնպէս որ ճշդիւ ալ չենք կրնար որոշել, թէ Եզր տեսակ արչեօխ առումը, կամ թէ առման միջոցին կոտորածն ու աւերածն է, որ տկարացած ծերունիին մահը փութացուցին: Պատմաբանը առումը պատմելէն ետքն է որ կ'աւելցնէ, թէ *իսկ եւ իսկ վախճանէր հայրատն Եզր*. բայց առման միջոցին սպաննուածներուն թաղումը Եզրի յաջորդին կը վերագրէ, թէ *ամփոփեալ հաւաքէր պապմութիւն դիակացն անկելոց* (ՅՈՎ. 106): Իրաւ հնար չթ երկարատեն սպանելոց դիակներուն մէջտեղ մնացած ըլլալը ենթադրել, բայց հնար ալ չէր որ աւրուած եւ աւարուած եւ 35.000 գերի տուող քաղաքն ալ, անմիջապէս սպանեալներու դիակներովը վբաղէր: Յարմարագոյն կը կարծենք ըսել, թէ Եզր կենդանի էր տակաւին 641 Յունուար 6-ին, երբ քաղաքը առնուեցաւ, ծերութիւն, հաւանդութիւն եւ վիշտ մահը փութացուցին, եւ քիչ օր ետքը մեռաւ, եւ քաղաքական տեսակէտէն ալ անգլուխ մնաց: Եզրի վրայ կապմուած գաղափարը շատ աննպաստ է ընդհանուր առմամբ, բայց ոչ այնչափ մերձաւորներուն, որչափ աւելի յետիններուն :էջ: Սերէոս բնաւ իսկ մեղադրող չէ, Պատմաբան ու Ասողիկ՝ տգիտաբար խաբուած ըլլալու կէտը կը պնդեն, քան թէ գիտակցօրէն դաւաճանած ըլլալը. իսկ խաբուելուն կէտն ալ դիւրաւ կրնանք մեկնել միակամեայ վարդապետութեան մէջ ընկղմած եւ ոչնչացած սեպեքլով քաղկեդոնիկ երկաբնակութիւնը: Այս խորհրդածութեամբ է որ համարձակեցանք մեղմացնել Եզրի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, մանաւանդ որ ուրիշ ամէն պարագաներով իր պաշտօնին անարժամն մէկը եղած չէ, եւ ամենադժուարին ժամանակներու մէջ գործի գլուխ մնացած է: Թերեւս խոհեմական պիջողութիւնը շատ ընդարձակած է, հակաթոռութեամբ եւեղեցին չպառակտելու, յունական հովանաւորութիւնը չկորսնցնելու եւ արաբական արխշաւանքներու դէմ պաշտպանութիւն մը ունենալու նպատակով: Ամէն առիթի մէջ ժամանակակիցներ ալ մեղմօրէն դաւած են Եզրը, ոչ անոր կայտորդիկոսութեանը հակառակած են, ոչ իրեն դէմ վէճեր յարուցած են, ոչ ալ պինքը իբր հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ դաւաճան աթոռէ վար առնել մտածած են: Ընդհակառակն Եզր, նաեւ միաբանական ձեռնարկէն ետքը, պատուով եւ յարգանօք իր աթոռին վրայ մնացած է բաւական տարիներ (60):

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՑԻ

476. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Թէոդորոս Ռշտունի Կոգովիտի անպտուղ փորձէն ետքը (« 474), շիտակ Դուին եկաւ, աւերուած աւարուած քաղաքին վիճակը տեսնելու եւ հնարաւոր հոգածութիւնն ընելու: Երբոր եկաւ, տեսաւ որ կաթողիկոսն ալ վախճանած էր, եւ երկիրը կրկնակի անգլուխ եւ անտէրունջ մնացած էր, ուստի առաջին հոգն եղաւ եկեղեցւոյն գլուխը կաթողիկոս մը դնել, որ կարող ըլլար ուրիշ գործերու ալ դլուխ կանգնիլ եւ ազգին տիրութիւն ընել: Թէոդորոսի առաջարկութեամբ եւ եպիսկոպոսներու եւ անխարարներու հականութեամբ կաթողիկոսութեան հրաւիրուեցաւ Ներսէս Տայոց եպիսկոպոսը: Ներսէսի ծննդավայրն էր Տայոց նահանգի Իշխան գիւղը, եւ հաւանաբար իշխանական տունէ ալ սերած էր: Տղայութենէ Յունաստանի մէջ կրթուած էր, անոնց լեզուին եւ դպրութեան տեղեակ եղած, պինուորական ծառայութեան մտած, եւ այս պատճառով պանապան կողմեր պտըտած, յունական սովորութեանց եւ կենցաղի ընտելացած, մինչեւ իսկ *հաստատեալ պմիտս իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի* (ՍԵՔ. 220): Բայց երբոր Հայաստան դարձաւ բնաւ այդ իր միտումէն նշան չցուցուց, եկեղեցական կոչման մէջ մտաւ, եւ մինչեւ Տայոցեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, հաւանաբար Եզրի ձեռնադրութեամբ: Ներսէս իր բնաւորութեամբ եւ պարգացմամբ եւ նախընթացով յարմարագոյն անձն էր տանգապալից ժամանակին մէջ կաթողիկոսութիւնը վարելու: Բայց նա վարանեցաւ գործի գլուխ անցնիլ, երբ Դուինի մէջ թափուած արիւնը դեռ չէր չորցած, եւ աւերածին կրակը չէր մարած, մինչեւ իսկ պատասխանատուութենէ ապատելու համար *գաղտագ նաց փախստեայ լինել խորհէր*: Սակայն համախմբուած եպիսկոպոսութիւններէն չկրցաւ ազատիլ, եւ ստիպուած *հնադանդեալ հանդարտեր*: Ներսէս իր կաթողիկոսութիւնը սկսաւ Դունայ կոտորածին մէջ սպաննուածներուն դիակները հաւաքել տալով, որք տակաւին ցրուած ու սփռուած էին քաղաքին մէջ եւ դաշտին վրայ, եւ անոնց պարտ ու պատշաճ թաղումը կատարեց: Կոտորածին պոհերը իբրեւ ճշմարիտ նահատակներ նկատելով, անոնց թաղման տեղւոյն *վկայարան*-ի պատիւ տուաւ, եւ յետոյ վրանին տաճար մը հիմնեց եւ *նորոգապէս շինեաց ի վերայ նոցա* (ՍԱՄ. 81), որ կ'երեւի թէ միեւնոյն Ս. Սարգսի եկեղեցին է, զոր ուրիշ պատմագիրներ կը յիշեն:

477. ՅՈՒՆԱՑ ՄՕՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ներսէսի կաթողիկոսութեան ընտրուած տարին Արաբացիք Պարսից վրայ Նեհավէնտի մեծ յաղթութիւնը կը տանէին, որով կը վերջանար Պարսից Սասանեան թագաւորութիւնը: Վերջին Յակկերտ վախստական կ'երթար ներքին գաւառները, եւ Թաթարական երկիրներուն մէջ կը թափառէր, մինչեւ իր եղերական մահը 650-ին: Իսկ Պարսկաստան թէ քաղաքականապէս եւ թէ կրօնապէս կը տնապանդէր Արաբացւոց իսլամական իշխանութեան: Այս կերպով Հայերը բոլորովին կը բաժնուէին Պարսից տիրապետութենէն, իսկ Արաբացիք ալ դեռ կազմակերպեալ տէրութիւն եւ սահմաննր չունէին, այլ արշաւանքի ձեւով կը յարձակէին, եւ ետ կը քաշուէին իրենց գրաւած երկիրներէն: Յունական կայսրութեան մէ ալ նոյն 641 տարին կը մեռնէր Հերակլ, եւ Հերակլիոս Կոստանդին ու Հերակլիոն կամ ըստ մերայնայ Հերակլակ՝ պոյգ կը թագաւորէին: Բայց առաջինը շուտով մեռաւ Հերակլակի մօրմէն Մարտինայէ ըունաւորուելով, որ սկսաւ իշխանութիւնը վարել իր որդւոյն հետ: Սակայն Վաղենտիանոս Արշակունի, Հերակլի պօրավարներէն, անմիջապէս Արեւելքէն դառնալով, Մարտինեան ու Հերակլը միանգամայն վտարեց ու սպաննեց, եւ կայսր հռչակեց Հերակլիոս Կոստանդինի 12 տարեկան որդին, որ է Կոստաս Բ., զոր մերայինք Կոստանդին կը կոչեն հօրը անունով (ՍԵՔ. 175): Սորա հրամանով հօրը ժամանակէն աքսորուածները ետ եկան, անոնց հետ նաեւ Վարապտիրոց եւ Սմբատ Բագրատունիք

Հայաստան դարձան, որոնց համար Հերակլ յատկապես ալ յանձնարարութիւն ըրած կ'ըսուի իր վերջին ժամերուն (ՍԵՔ. 169): Ներսէս կաթողիկոս Պարսից այնպէն եւ Արաբաց Կօրանալէն ետքը ուրիշճամբայ չունէր, բայց եթէ Յունաց կողմը դառնալ, եւ Բիւզանդական կայսրութեան հովանաւորութեան ապաւինիլ եւ երկրին կառավարութիւնը անոնցմէ սպասել: Այդ խորհուրդին մէջ իրեն համախոհ գտնուեցաւ Թէոդորոս Ռշտունին ալ, Հայաստանի վիճակին համար ուրիշ կերպ մը հնարաւոր չլինելով, քանի որ ինքնագլուխ կառավարութեան միջոցներն ալ կը պակսէին: Ուստի յօժարուեթամբ դիմուս ըրին կայսեր, որպէսպի Վարապտիրոց Բագրատունին Հայաստանի կուրաղապատ կամ կառավարիչ նշանակէ, բայց յառաջագոյն Ներսէս կաթողիկոս Վարապտիրոցի հետ տեսակցեցաւ, եւ անկէ խոստում ու երդում առաւ, թէ հաւատարմութեամբ պիտի ծառայէ կայսրութեան, եւ Վարապտիրոցի գիրն միասին ղրկեց Կոստանդինի (ՍԵՔ. 181): Կայսրը հաւանեցաւ առաջարկին, որ խաղաղական տիրապետութեան կերպ մըն էր իրեն համար, Վարապտիրոցի ալ արդէն ներած էր, իր առաջին պատիւները վերահաստատեց, կինն ու զաւակներն ալ ղրկեց, որոնք իբր պատանդ Կոստանդնուպոլիս կը պահուէին, եւ Վարապտիրոց ձեռք առաւ երկրին կառավարութիւնը, զոր անգամ մը վարած էր իբրեւ մարպպան Պարսից թագաւորութեան: Բայց հպիւ թէ գործի կը ձեռնարկէր, ծերացեալ եւ աքսորէ տկարացեալ *յանկարծակի եհաս նմա հիւանդութիւն եւ մեռաւ*: Իսկ մարմինը տարին թաղեցին Դարոյնքի դամբարանը, ուր թաղուած էր իր հայրը Խոսրովշում Սմբատն ալ (« 455): Կայսրը լսելով Վարապտիրոցի մահը, Հայոց փափաքանաց համաձայն, անոր յաջորդ նշանակեց նորա Սմբատ որդին, նոյնպէս կուրապաղատի աստիճանով եւ պատիւներով, իսկ Հայ գունդերուն ընդհանուր սպարապետութիւնն ալ տուաւ Թէոդորոս Ռշտունիի (ՍԵՔ. 182), որչափ ալ անոր մասին առաջուց կասկածներ յուլուած էին Բիւզանդիոյ արքունեաց մէջ (ՍԵՔ. 180): Սմբատ Բագրատունիի կուրապաղատութեան թուական պէտք է ընդունիլ 642 տարին, եւ այդ կարգադրութեանց մէջ ալ ձանձնալ Ներսէսի քաղաքագէտ առաջնորդութիւնը:

478. ԱՐԱԲԱՑԻՔ ԵՒ ԹԷՌԴՈՐՈՍ

Սմբատի եւ Թէոդորոսի պաշտօնի անցնելուն սկիզբները նոր արշաւանք մը ըրին Արաբացիք, երեք թեւերու բաժնելով իրենց գունդերը, այսինքն է դէպի Արարատ եւ Աղուանք եւ Վասպուրական: Արարատի թելը նախ Երեւանը պաշարեց, բայց չյաջողեցաւ առնել, եւ անկէ Ացծափի վրայ գնաց, բայց հոն ալ դժուարութեան հանդիպեցաւ: Միայն բերդապահներուն անպգուշութեամբ Արաբացիք սորվեցան Կախանակտուցի բարձունքին գաղտի անցքը, եւ տրէ ամսուն 23-ին, այսինքն է 643 Օգոստոս 10-ին, Կիրակի առտու մը, պահապանները սպաննելով բերդը գրաւեցին եւ բերդապահները գերեցին: Սակայն Թէոդորոս իր բանակով վրայ հասնելով Արաբացիները ցցուեց, եւ գերիները ապատեց: Անկէ ետքը Աղուանքի վրայ գացած թելն ալ Նախիջեւանի առջեւ ցրուեց (ՍԵՔ. 184), որով Վասպուրականի թելն ալ անոնց ետեւէն ետ քաշուեցաւ, եւ պահ մը արշաւանքները ընդհատեցան, որով *սպահովանայր առժամանակ մի ի չար հինից Հագարու՝ աշխարհս մեր* (ՅՈՎ. 109): Այդ խաղաղութեան ժամանակը՝ կրնանք մերձաւորաբար տասնամեայ միջոց մը հաշուել, 642-էն 652, կամ թէ քիչ մը նուազ:

479. ԶԱՆԱԶԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ

Այ տարիներուն մէջն է որ Ներսէս կարող կ'թլլայ ամէն կողմն շինարար նորոգութեանց ձեռնարկել, որով Շինող մականունին արժանացաւ պատմութեան մէջ: Յիշատակուած շինութիւններէն մէկն է Ս. Սարգիսի եկեղեցին Դուինի մէջ, որ այրած էր քաղաքին առման ատեն: Երկրորդ կը յիշուի Խորվիրապի եկեղեցին, բայց երկուք են այժմ Խորվիրապի եկեղեցիները, մէկը նոյնիսկ Վիրապին բերնին վրայ շինուած, իսկ Ներսէս քիչ մը անգին վանքին բակին մէջ:

Ներսէսի շինածը նկարագրելով պատմութիւնը կը գրէ *ի վերայ վիրապի սրբոյն Գրիգորի* (ՅՈՎ. 106), որ նոյնիսկ Վիրապի բերնին վրայ շինուած եկեղեցիին կը յարմարի: Անտարակոյս ուրիշ շատ մը աւրուած կամ քանդուած եկեղեցիներու նորոգութեան ձեռնարկեց, վասնպի մէկ երկու շինութեամբ չէր կրնար Շինող մականունը ստանալ (61): Բայց Ներսէսի անունին հռչակ տուողն եղաւ Վաղարշապատի Ս. Գրիգորի կաթողիկէն, որ Ջուարթնոց եկեղեցի ալ կոչուած է, որովհետեւ նուիրեալ էր *չյանու ն երկնաւոր Ջուարթնոցն՝ որոց երեւեալ ի տեսեալ ն սրբոյն Գրիգորի կ(ՍԵՖ. 186)*, ինչպէս նաեւ Առապարի եկեղեցի ալ ըսուած է, որովհետհեւ շինուած էր *յառապարի* (ՎԱՐ. 67), *ի վերայ ճանապարհին յորում ասեն ընդ առաջ եղեւ թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի* (ՍԵՖ. 186): Շինուածը մեծ պարմացմամբ գովուած է ամէն պատմագիրներէ, թէ էր *բարձր շինուածովք եւ չքնաղ պարմանալեօք, արժանի ատսուածային պատուոյն* (ՍԵՖ. 186), թէ էր *մեծ եւ հրաշալի եւ բազմապայծառ յարկ տան Աստուծոյ* (ՅՈՎ. 107), եւ թէ էր *պարմացուցիք տեսողաց* (ԿԻՐ. 34): Այդ մեծ տաճարը *յետոյ ակերեցաւ տ Տաճկաց* (ԿԻՐ. 34), բայց ակերակներն ալ չէին տեսնուեր Վաղարշապատի դաշտին մէջ, եւ միայն քանի մը հողակոյտներ իբր նշան կը ցուցուէին, մինչեւ որ վերջին ատեններ Խաչիկ Դատեան վարդապետի աշխատութեամբ պեղումներ կատարուեցան, եւ գտնուած ակերակներ եւ բեկորներ հաստատեցին տրուած գովետներուն ստուգութիւնը (62): Մեծ գմբէթին չորս սիւներուն ներքեւը Ներսէս պետեղած էր *վնշխարս ոսկերաց սրոյն Գրիգորի*, իսկ Լուսաւորչի գլուխը չէր ուզած *ի խորոջ* ծածկել, այլ պետեղուած էր *արտաքոյ ի գպրոցի* (ՅՈՎ. 187), բարեպաշտներուն տեսանելի ըլլալու կերպով: Այս գլուխն է որ այժմ Իտալիոյ Նէապոլիս քաղաքը Լուսաւորչի տանունին նուիրեալ եկեղեցւոյն մէջ պահուած է: Ներսէս այն եկեղեցւոյն կից *իւր բնակութիւն* ալ շինեց, եւ եկեղեցւոյն եւ հայրապետանոցին շուրջ ալ այգիներ եւ ծառաստաններ տնկեց: Զառաղ գետէն *առապար* տեղերը ծաղկեցուց: Շուրջանակի պատուար ալ քաշեց, եւ բնակութիւնը բարձր պարիսպով պատեց, ինչպէս ժամանակին պարագաները կը պահանջէին (ՍԵՖ. 186): Կեւեկ թէ իր անունով ի հիմանց կանգնուած շինութեան մը դիտումն էր, որ Ներսէսը յորդորեց Ջուարթնոց կաթողիկէին եւ յատուկ հայրապետանոց կառուցանել: Այդ տաճարին մէջ պետեղուած կ'ըսուին Մախոժ-Յիպտիբուղտի եւ Սուրհան-Դաւիթի նշխարներն ալ (ՎԱՐ. 67), սակայն պէտք է ուրիշի ձեռօք դրուած ըլլան, վասնպի Դաւիթ աւելի ուշ է ժամանակով, իսկ Յիպտիբուրին մասունքը ժամանակակիցներ չեն յիշեր:

480. ԴԸԻՆԱՅ ԺՈՂՈՎԸ

Խաղաղութեան միջոցէն օգտուելով Ներսէս, նիւթական շինութեանց հետ՝ եկեղեցական բարեկագութեանց ալ ուզեց հով տանիլ, եւ այդ մտածմունքով ժողով գումարեց Դըննայ մէջ, նպահակն ունենալով կարեւոր եւ ստիպողական կէտեր կարգադրել: Այդ ժողովն է հարկաւ, որոյ կանոնները Կանոնագիրքին մէջ ալ անցած են (ԿԱՆ. 135): Գումարման թուականը այնտեղ ըսուած է *յամի չորրորդի Կոստանդիանոսի կայսեր*, որ է անշուշտ Հերակլի թոռ Կոստանդինը, եւ չորրորդ տարին կը պատասխանէ 645 թուականին: Սակայն միւս կողմէն, Կոստանդինի Հայաստան եկած տարին ըսուած է թէ ժողով մը եղած է *յառաջ քան վայս չորս ամօք* (ՍԵՖ. 223), որ 652-էն ետ դառնալով կ'իյնայ 648-ին: Այդ երկու տարբեր թուականները, մեր կարծիքով պէտք է պատշաճեցնել երկու տարբեր ժողովներու, ինչպէս յառաջիկային պիտի բացատրենք: Ժողովականներուն գալով կաթողիկոսէն վատ 16 եպիսկոպոսներ կը յիշուին մեր ձեռքը եղած Կանոնագիրքի օրինակին մէջ, որք են Յովհաննէս Մարդապետական, Ներսէս Հարթայ, Բրիստոսատուր Բասենոյ, Իսրայելէլ Տայոց, Յովհաննէս Մարդաղւոյ, Յովհան Բզնունեաց, Գրիգոր Աշմունեաց, Սեբէոս Բագրատունեաց, Գրիգոր Խորխոռունանդայ, Թէոփիլոս Արշարունեաց, Ասեայէլ Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Թաղէոս Գնունեաց, եւ Սամուէլ Մեհնունեաց

եպիսկոպոսները (ԿԱՆ. 138): Ասոնցմէ դուրս Յակոբոս Պալունեաց եպիսկոպոսը կ'աւելցուի ուրիշ ցուցակի մէջ (ՉԱՄ. Բ. 345): Յիշուած անուններուն մէջէն Յովհան Մարդաբետական եպիսկոպոսը յիշուեցաւ արդէն Եպրի եւ Մաթուսաղայի հետ Հերակլի ուղղուած գրութեան առթիւ (« 450), Սերէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսը ծանօթ պատմագիրն է, որ իբր ժամանակակից շատ բան մանրամասնօրրէն կը գրէ, բայց այս առաջին ժողովին մասին բան մը գրած չէ: Իսկ Իսրայէլ Վանանդայ եպիսկոպոսը հաւանաբար նոյնինքն Իսրայէլ Ռթմսեցի ապագայ կաթողիկոսն է: Նկատելի է Սիւնեաց եպիսկոպոսին բացակայութիւնը, որ տակաւին Մաթուսաղան էր, եւ հաւանաբար ծերութեան պատճառով բացակայ եղած է: Ժողովին մէջ հնար չէ, որ դաւանական խնդիրն ալ յուզուած չըլլայ, եւ հիմնուելով քանի մը տարի ետք Կոստանդինի գրուած նամակինս պէտք է ըսել թէ բացարձակ հակաբաղկեդոնիկ դաւանութիւնը հռչակուեցաւ ժողովէն: Բայց կ'երեւի թէ ժողովին նպատակը գլխաւորապէս բարեկարգական կէտերն էին: Ժողովին 12 կանոնները Կանոնագիրքին անցած են, իբր Հայ Եկեղեցւոյ կանոնական օրէնքներ:

481. երսէսի օրով գումարուած Դըւնայ ժողովին 12 կանոններէն առաջին չորսերը եպիսկոպոսներուն մասին կը խօսին, հրամայելով նախապէս, որ *սրբութեամբ եւ արդարութեամբ* ապրին, ուրիշի վիճակին մէջ իրաւունք չգործածեն, եւ նոյնիսկ ուր *ոչ գոյ եպիսկոպոս*, մերձաւոր եպիսկոպոսներ կաթողիկոսի հրամանով միայն պէտք եղած գործողութիւնները կատարեն, բայց հասոյթները նոյն *վիճակին* թողուն, Ինչպէս նաեւ իրարու վիճակներ չյափշտակեն, եւ եթէ սահմաններու խնդիր ունենան, քննութեան ենթարկեն եւ բռնութեան չդիմեն: Աւելի խստիւ կ'արգիլուին զօշաբաղութեան գործերը, վանքերու եւ դպրոցներու այցելած ատեննին՝ իրենց հետեւորդներով կերակրուելէ աւելի բան չպահանջեն, եւ տուգանքներէ գանձուած գումարները չհւրացնեն, այլ կարօտներու խնամքին եւ տկարանոցներու պահպանութեան ծախսեն: Հինգերորդ կանոնը կը խօսի եկեղեցական հասոյթներու վրայ, եւ կը հրամայէ որ Լուսաւորչի եւ Տրդատի օրէն իւրաքանչիւր վանքի կամ եկեղեցւոյ նուիրուած կալսուածներ անփոփոխ մնան, եւ ոչ թէ ծախքին համեմատութեամբ վճարուին: Եկեղեցականներուն ալ կը պատուիրէ որոշուած հասոյթով գոհանալ, եւ նուազութեան պատճառանքով պաշտօնը չնուազեցնել. իշխանութիւն տալով եպիսկոպոսին յուլացողները եւ խափանողները, *խրատել եւ ածել ի կարգ ուղղութեան*: Նշանակելի է որ այդ սաստին կ'ենթարկուի նաեւ այն, որ *զմանկունս ուխտին ի դպրոց ոչ տայեցէ*: Յաջորդ կանոնով կը հրամայէ պաշտօննին չկատարող եկեղեցականները մինչեւ երեք տարի հասոյթէ ղրկել: Եւ եթէ տակաւին շարունակեն *գրով եւ կնքով մերժել ի խնորհացն*, որ է կարգալոյծ հռչակել: Եօթներորդ կանոնով կը հրամայուի, որ այր կամ կին, որոյ ամուսինը գերութեան գացած է, մինչեւ եօթը տարի համբերէ, եւ անկէ ետքը կարենոյ ամուսնանալ: Եթէ անկէ առաջ ամուսնացաւ, եւ առաջին ամուսինը դարձաւ, երկրորդէն զատուի եւ առաջինին դառնայ: Իսկ եթէ եօթը տարիէն վերջ գերութենէն դառնայ, կամ առաջինին դառնայ կամ նորէն ամուսնանայ: Բայց այդ ամէն պարագաներուն մէջ միշտ ապաշխարութեան պայմանը կցուած է: Ութերորդ կանոնը անորդի եկեղեցականներուն ժառանգութեան համար է, որոնց ժառանգը իրենց եկեղեցին պիտի ըլլայ, բայց կը ներուի որ մերձաւորներէն մէկը որդեգրեն, եւ կատարեալ ժամանակի միայն: Նոյն կառնին մէջ նախապէս եղած վեղժումներու եւ եկեղեցական հասոյթներու օտարացումներու վրայ խօսուելով կը հրամայուի, որ Խոսրովի եւ Հերակլի օրերէն առաջ եղածը *մի՛ շարժեսցի*: Վերջին չորս կանոնները իշխաններու եւ ապատներու համար են, որոնք եկեղեցականներու եւ կարօտներու վրայ տարապայման կը բռնանան եղեր: Ժողովը կը հրամայէ որ եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու եւ երիցուհիներու իրաւունքները եւ հասոյթները չյափշտակեն, իրենց քմաց համեմատ չբաշխեն, վանքերու մէջ բնակութիւն չհաստատեն, վանականները ուզածնուն պէս

չփոփոխեն, իրենց նախնիքներուն հաստատութեանց ուխտի երթան, բայց *ժլատութեամբ մի՛ իշխեսցեն*. տկարանոցներուն վրայ որեւէ բռնութիւն եւ վրկում չընեն, այլ ընդհակառակն ջանան *հոգալ եւ խնամել*, եւ ամէն բերքերէ *տալ մասն եւ բաժին*, եւ ուղեւորութեան ատեն վանքերու մէջ չիջեւանին, եւ *գասասնօք եւ վարձակօք պնուիրեալ տեղիսն* չպղծեն: Ժողովը կը յայտարարէ թէ վանքեր *օթեւանք են եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ սարկաւագաց եւ արեաղյից եւ աղքատաց*, իսկ եթէ *ասպատք եւ տիկնայք* վանքեր հանդիպինս *մի՛ ունայնաձեռն երեւեսցին*: Նյդ կանոններուն դէմ գործողներուն սպառնացուած վճիռն է, թէ *հեռի դիցին ի սրբոց եւ ի մերմէ օրհնութենէ, յԱստուծոյ եւ ի մեր ժողովոյս*, որով կ'իմացուին հոգաւորական վրկումներ: Ժողովը իր խօսքը կը փակէ յայտնելով թէ *մտացածին ինչ չեն* իր կանոնները, ալ Լուսաւորչի եւ Տրդատի եւ Գրիգորի պաւակներուն հրամաններն են զորս կը նորոգէ (ԿԱՆ. 135-138):

482. ՃՈՆԸՆՏԻՐ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Ներսէսի վերագրուած բարեկարգութիւններէն մէկն ալ՝ եկեղեցւոյ մէջ երգուած շարականները պարտաւորեալ կանոնի մը վերածելն է: Անգամ մը Ներսէս վարդապետի տօնին առթիւ կը գտնուին Բագաւանի եկեղեցին, որ է Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէսը, աշխարհաժողով տօնախմբութիւնը կատարելու լուսաւորչադիր կարգադրութեան համեմատ: Երբոր *Հարցի* շարականի կարգը կու գայ, մէկ դասէն դասապետը *հարց* մը կըսկսի, զոր միւս դասը չի կրնար կրկնել, եւ այսպէս *ուրջ Հարց փոխեսցին, եւ ոչ կարացին առնուլ զմիմիանցն* (ՎԱՐ. 69): Անտեղութեան պատճառը այն էր, որ մինչեւ այն ատեն երգերը պարտաւորիչ նոյնութեան ենթարկեալ չէին, եւ երաժիշտներ ապատութիւն ունէին նորանոր շարականներ կազմել եւ եղանակաւորել, եւ համաձայնելով եկեղեցւոյ մէջ երգել, որ տեսակ մը ճոխութիւն կրնար նկատուիլ: Սակայն այդ ապատութիւնը մինչեւ վեղծում հասած էր, եւ անտեղի մըցումներ ու նորութեանց պայքարներ սկսեր էին տարածուիլ: Բագաւանի գայթակղութիւնը չափը լրացուց, եւ Ներսէս ուլեց գործը կանոնի վերածել, ուսին *հաւանութեամբ ժողովոյն* (ԿԻՐ. 94), հարկաւ վերել յիշուած 645-ի ժողովին, հրամայեց *ընտրել զարժանն եւ զայն միայն ուսանել* (ՎԱՐ. 69): Իսկ այս ընտրութիւնը կատարելու գործը յանձնուեցաւ Շիրակայ Դպրեվանքին առաջնորդ Բարսեղ ճոն վարդապետին, որ թէ՛ մեծ հմտութեան եւ թէ՛ կատարեալ սրբութեան յարգ կը վայելէր: Այսպէս սկսաւ եկեղեցւոյ մէջ երգուելիք շարականները հայրապետական իշխանութեամբ որոշելու օրէնքը: Առաջին ընտրութիւնը, որ *ճոնընտիր* կոչուած է, Ներսէսի իշխանութեամբ հրամայուեցաւ, եւ եթէ անոր վրայ յետոյ յաւելուածներ ալ եղած են, միշտ հայրապետական աշխանութեամբ հաստատուած են: Ճոնընտիր վտումը լրանալէն ետքը՝ Ներսէս հրամայեց որ այնուհետեւ *յամենայն եկեղեցիս ամենայն օր մի պաշտօն լիցի*, այսինքն է ամէն եկեղեցիներ միեւնոյն օր միեւնոյն շարականները երգեն ու այդ նպատակով յատուկ ըմբռնութիւնով ու հմուտ պաշտօնեաներ ընտրեց, որ ամէն կողմ պտղտին, ճոնընտիր շարականները տարածեն եւ երգեցողութիւնները սորվեցնեն, եւ *չնոյն կարգաւորութիւն հաստատեսցեն, որ է մինչեւ ցայսօր* (ԿԻՐ. 34):

483. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ

Եւրի օրով տեղի ունեցած քաղկեդոնական պիջումը, անցաւոր կերպ մըն էր հաւանական վտանգէ մը ապատելու, ոչ Եւր իր կաթողիկոսութեան վերջերը, եւ ոչ Ներսէս իր կաթողիկոսութեան սկիզբը այդ պիջողութեան կարեւորութիւն տուին, եւ Հայոց արմատացեալ հակաքաղկեդոնականութիւնը իր ամենայն պօրութեամբ կը տիրապետէր: Անիկա նոր ոյժ մըն ալ ստացած էր Դըւնայ վերջին ժողովին մէջ նորոգուած հաստատութեամբը, եւ Հայ ժողովուրդը աւելի համարձակութեամբ կը վլանար Յունաց իր հոգեւոր հաղորդակցութիւնը: Կրնանք ըսել թէ Հայոց պիջողութեան էութիւնը Քաղկեդոնիկներուն հետ պարզապէս հոգեւոր հաղորդակցութեան

հաւանիլն էր, եւ ոչ թէ Քաղկեդոնիկներուն դաւանութեան իւրացումը: Իսկ դաւանութեամբ տարբրող քրիստոնէից հոգեւոր հաղորդակցութիւն չվլանալը՝ Հայոց Եկեղեցւոյ աւանդական թոյլատու եւ ներողամիտ հոգւոյն՝ բնական հետեւանքն է, եւ իր դաւանութիւնը փոխած լինելու երակացութեան չի տանիր: Բայց միջին դարերու մէջ աւելի պօրաւոր էր ժողովրդական կրօնասիրութիւնը, եւ դիւրաւ աններող գործերու կը մղուէր: Այս երեւոյթը աւելի սաստկացաւ ադ միջոցին, եւ Հայք սկսան մերժել Յոյներու հաղորդակցութիւնը, խորշելով անոնց պատարագէն, եւ Յոյները հեռացնելով իրենց պատարագէն: Յոյն պինուորականներ, որ Հայաստանի կայսերական արանակին մէ կը գտնուէին, այդ ընթացքէն վշտանալով, մինչեւ Կոստանդնուպոլիս գանգատագիրներ հասցուին, թէ *իրբեւ պանօրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայմիսկ*, պատճառ ցուցնելով, թէ *անարգանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ՝ զժողովն Քաղկեդոնի* (ՍԵՖ. 187): Մասնաւոր գրուածներ իսրեւ խորշելու պատճառներ կը ցուցնեն նաեւ՝ Յոյներուն պահեցողութեան մասին թուլութիւնները, եւ բարոյական յարաբերութեանց մասին գայթակղութիւնները (ՉԱՄ. Բ. 349): Բիւզանդական արքունիքը Հայոց ընթացքին մասին վայրացաւ, ոչ միայն վինքն անպատուած վզալով, այլեւ Հերակլի եւ Եզրի միջեւ գոյացած համաձայնութեան հակառակ նկատելով: Ուստի Կոստանդին կայսր եւ Պիւռոս պատրիարք հրամանագիրներ յղեցին կաթողիկոսին եւ սպարապետին, *զի միաբանութիւն հաւատոյ արասցեն ընդ Հռոմի*, եւ միանգամայն Դաւիթ Բագաւանցի հայագի գիտնականը Հայաստան ղրկեցին, որ բացատրէ ու համոզէ, որպէսզի Հայեր *ի բաց հատցեն զհակառակութիւնն* (ՍԵՖ. 187):

484. ԴԸԻՆԱՅ ՄԻՒՍ ԺՈՂՈՎԸ

Դաւիթ Բագաւանցին Դուին հասաւ կայսերական հրովարտակով եւ պատրիարքական կոնդակով, եւ հրամանին հետ իր համուկեր խօսքերն ալ կ'աւելցնէր, Քաղկեդոնի դաւանական բանաձեւին պաշտպանութիւնն ընելով: Ներսէս կաթողիկոս եւ Թէոդորոս սպարապետ պրաժարեցան անձամբ որոշում տալ, եւ ժողովի պէտքը վզացուցին, եւ այպէս *ժողովեցան ամենայն եպիսկոպոսունք եւ նախարարքն Հայոց ի Դուին* (ՍԵՖ. 187): Այս է մեր կարծեօք 648-ի ժողովը, որուն ակնարկեցինք (« 480), Կոստանդինի Հայաստան գալէն 4 տարի առաջ գումարուած (ՍԵՖ. 223): Թէպէտ այլուր միայն 2 տարի առաջ ըսուած է (ՅՈՎ. 111), այլ պատմութեան կարգին յարմարագոյն է 648 թուականը պահել: Ժողովականա եպիսկոպոսներուն ոչ թիւը ունինք եւ ոչ անունները, բայց *ամենայն եպիսկոպոսունք* բացատրութիւնը ենըդդրել կու տայ թէ 645-ի ժողովին ներկաներէն շատ աւելի էին 648-ի ժողովին եկողները: Նոյնպէս նախարարներուն ալ թիւն ու անունը չունինք, միայն մտադրութեան արժանի կը լինի տեսնել՝ որ նախարարներուն գլգուխը կը յիշուի ԹէոդորոսՌշտունի սպարապետը, եւ բնաւ յիշատակութիւն չկայ Սմբատ Բագրատունի կուրապաղատին վրայ: Այդ լուրթեան իբր բացատրութիւն կը գտնենք, որ Սմբատ ասպետ, Սմբատ Խոսրովշումի թոռը, այդ միջոցին Բիւզանդիոն կը գտնուի, եւ դաւաճանութեան գործի մը մէջ խառնուած սեպուելով՝ աքսորի կը դատապարատուի (ՍԵՖ. 213): Իսկ Հայաստանիէ հեռացած ըլլալուն ալ պատճառ պէտք է ճանչնալ, որ իր պաշտօնավարութիւնը Հայոց մէջ համակրութիւն չէր գտած, եւ իշխանութիւն կը վարէր, *եթէ կամիցին իշխանքն Հայոց, եւ եթէ ոչ կամիցին* (ՍԵՖ. 182), որ է ըսել նախարարներուն կամքին հակառակ: Հարկաւ այդ տարտամ կացութենէ հեռանալու համար է, որ Սմբատ Բիւզանդիոն գացած էր, որպէսզի իր դիրքը ապահովէ, բայց հոն պատահամբ հակառակութեան մատնուած է, չկրնալով անտարբեր մնալ այն շփոթութեանց առջեւ, որոնք կը յուլուէին, իր իսկ աներով Մանուէլ Մագիստորսի դէմ (ՍԵՖ. 213): Իսկ կայսրը, առանց Հայաստանի կառավարութեան որոշ ձեւ մը տալու, վարչական գործերն ալ առջամապէս թողած էր Թէոդորոս սպարապետին ձեռք, որուն ուղղուած էր նաեւ Դաւիթ Բագաւանցիին բերած հրամանագիրը:

Ներսէսի եւ Թէոդորոսի ձեռքով հրաւիրուած ժողովականներ, *տեսին զհրամանս ըագաւորին եւ լուան զբանս փիլիսոփային*, բայց չհամակերպեցան եղած առաջարկութեանց, եւ *չատին յանձն փոխել ճշմարիտ վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի ըստ մոտարին Լեւոնի*, եւ միակամ հաւանութեամ Ներսէս եւ եպիսկոպոսներ, Թէոդորոս եւ նախարարներ, որոշեցին *առնել թղթոյն պատասխանի* (ՍԵՖ. 187): Այդ թուղթը զոր *ճշմարիտ եւ ուղղադաւան* կ'անուանէ Սեբէոբ (ՍԵՖ. 188), ամբողջութեամբ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ, եւ անհականական չէ կարծել, որ ինքն իսկ անոր խմբագրութեան մէջ մաս ունեցած ըլլայ: Քանի որ 645-ի ժողովին ներկայ էր (« 480), հարկաւ 648-ի ժողովին ալ կը գտնուէր, եւ որովպետաւ գրիչի տէր ճանչցուած էր, ինքն եղած կ'ըլլայ գրողը, եւ այս պատճառով իր պատմութեան մէջ բացառիկ կարեւորութիւն տուած կ'ըլլայ այդ գրութեան (ՍԵՖ. 188-211):

485.

Ժողովական թուղթը քանի մը պատշաճից խօսքերէն ետքը, կը յիշէ թէ նոյնիսկ Պարսից թագաւորներ աւատ եւ Խոսրով, չուկեցին Հայերը հաւատքի համար նեղել, որով քրիստոնեայ կայսրներէ հաւատքի ստիպուներ՝ չեն սպասեր: Ասոր վրայ ընտդարձակօրէն կը պատմեն Խոսրովի օրով տեղի ունեցած Պարսից ժողովին գործերը, եւ Խոսրովի վճիռը, թէ *ամենայն քրիստոնեայք որ ընդ իմով իշխանութեամբ են, հաւատ զՀայոց կալցեն* (ՍԵՖ. 193): Ասոր վրայ կ'եզրակացնեն, թէ ինչ որ Խոսրով շնորհեց, հարկաւ քրիստոնեայ կայսր մը հակառար պիտի չընէ, եւ այս առթիւ քիչ մըն ալ գովեստներ կը շոայլեն: Անկէց կ'անցնին աւետարանէն եւ առաքելական թուղթերէն վկայութիւններ բերել եւ բացատրել, եւ կը հաստատեն թէ երբեք Ս. Գիրքը՝ Քրիստոսը ոչ *բաժանեաց յերկուս բնութիւնս, յերկուս անձինս եւ յերկուս միտս* (ՍԵՖ. 196): Ս. Գիրքէն ետքը վկայութիւն կը բերեն առաջին առաքելական հայրերը, Նիկիոյ ժողովը եւ նշանաւոր հայրապետները, որք նախկին դաւանութիւնը պահեցին, եւ կը յայտարարեն թէ Հայոց դաւանութիւնը միւսնոյնն է, զոր իրենք Լուսաւորչի ժամանակէն ունեցած են, Հռոմի եւ Կեսարիոյ եկեղեցիներու եւ երեք ժողովներուն հետ համաձայնութեամբ: Ասոր վրայ ամբողջաբար յառաջ կը բերեն Հայ Եկեղեցւոյ գործածած հանգանակը, զոր կ'անուանեն՝ *ձայն սիւնհոդոսական ժողովոյն Նիկիոյ*, Արիստակէի ձեռքով ստացուած (ՍԵՖ. 202): Քանի մը պատմական յիշատակներ ալ կ'աւելցնեն Կոստանդիանոսի դարձին, դաւանութեան վրայ, մինչեւ Մարկիանոսի ժամանակը, որ պայն խանգարեց *ի ձեռն տոմարին Լեւոնի* (ՍԵՖ. 205): Բնութեանց եւ Քաղկեդոնի խնդիրը փակելով, ինչ ինչ բացատրութիւններ կ'աւելցնեն *Սուրբ Աստուածը խաչեցալով* ըսելուն համար, խաչը պատուելու եւ խաչով պարծենալու համար: Կը խօսին եւս երկրորդ անգամ ամուսնացողները եռամեայ ապաշխարութենէ ետքը հաղորդութեան ընդունելու, եւ երրորդ եւ չորրորդ անգամ ամուսնացողները հաղորդութենէ զրկելու կանոններուն վրայ. *սուրբ են անկողինք* խօսքը այնպիսիներուն չյարմարելուն համար: Նիկիոյ ժողովէն ետքը գումարուած ժողովներուն համար կ'ըսեն, թէ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի ժողովներուն համար՝ *հին վարդապետացն ասացեալ է, թէ սուրբ եւ ճշմարիտ են, բայց զՔաղկեդոնի ժողովն չասացին ճշմարի.* վասնպի առաջնորդք ժողովոյն որչափ ալ չհաւանեցան *Եւտիքի ամբարշտութեան*, սակայն *զմիտսն Նեստորի ունէին, բայց ոչ իշխէին ի վեր հանել* (ՍԵՖ. 208): Քաղկեդոնական վարդապետութեան մասին նորէն քանի մը դիտողութիւններ աւելցնելով, թուղթը կը փակեն ըսելով, թէ ճշմարտութիւնը յայտնելու համար, պարտք զգացին *զսահմանադրութիւն ուղղափա հակատոյն, զոր ընկալան հարքն մեր ի բուն առաքելական վարդապետացն՝ ծանուցանել առաջի աստուածասէր եւ բարեպաշտ թագաւորութեանդ ի ձեռն պատճէնիս:* Վերջին խօսքերը նորէն աղօթքներ եւ պատշաճից բացատրութիւններ են, ինչպէս ամէն նամակագրութեանց մէջ սովորութիւն է (ՍԵՖ. 211):

Կայսերական պագամաւորն Դաւիթ Բագաւանցին հրակաւ ետ դարձած է, թէպէտ բան մը գրուած չէ, բայց ժողովական գիրը կայսեր չէ դրկուած, եւ Լ'երեւի որ կաթողիկոս եւ պատգամաւոր դարձուած մը յարմացուցած են, Յոյները չգրգռելու համար: Թերեւս Ներսէս՝ եպիսկոպոսներն ալ համապէց չզրկել, վասնզի ըսուած ալ է, թէ գիրը իրեն տրուեցաւ *զի պահեսցէ յեկեղեցւոջն* (ՍԵՖ. 221): Միւս կողմէն նոր կրկնում մը կամ նոր ձայն մը չելաւ այլեւս արքունիքէն եւ նոր ստիպումներ չեկան Բիւզանդիոնէ: Այդ լուսեան պատճառ եղած է գլխաւորապէս Բիւզանդական արքունեաց ամբողջ մտադրութեան՝ Արաբական արշաւանքներուն կողմէն գրաւուած ըլլալը: Էօմէր, մոլգեին պարսիկը մը ձեռքով սպանուած էր 644-ին, եւ իրեն յաջորդած էր Օսման, 80 տարեկան հասակահին մէջ: Թէպէտ ինքն անձամբ անկարող, բայց իր օգնականները, մեծաւ մասամբ նորահասներ, նոր աշխարհակալութեանց եւ նոր յաղթութեանց հետամուտ, երեք կողմէն ահագին արշաւանքներ կը մղէին կայսրութեան դէմ, որուն հետ հաստատուած եռամեայ հաշտութեան կա պինադադարի պայմանաժամն ալ լրացած էր (ՍԵՖ. 215): Թեւ մը Եգիպտոսը կրկին նւաճելով, Ափրիկէի հիւսիսային երկիրները գրաւած, եւ Հերակլեան նեղուցն ալ անցնելով Սպանիա մտած էր: Ուրիշ թեւ մը Նտորիքէն դէպի Կիլիկիայ եւ Փոքր Ասիա կը յառաջէր յաղթական գնացքով: Երրորդ թեւ մը Միջագետքէն դէպի Պարսկաստան կ'երթար, ուր Յապկերտ նոր փորձեր կ'ընէր թագաւորութիւնը վերահաստատելու: Այդ գունդը ՀԱյաստանի վրայ ալ արշաւանքներ կը կատարէր, եւ ժողովուրդը կը նեղէր: Եթէ Ափրիկէի արշաւանքը կրնար անտարբեր թողուլ ՀԱյերը, բայց ոչ նոյնպէս Փոքր Ասիոյ եւ Միջագետքի արշաւանքները, որք Հայերուն վրայ կը ծանրանային եւ Հայաստանի կը սպառնային: Յունաց կայսրութիւնը, որ երկրին տիրապետողն էր իրաւապէս, իրապէս ոչինչ չէր ըներ, գուցէ չէր ալ կրնար ընել: Միայն Հայաստան գտնուող Յոյն պօրավարներ եւ գունդը Հայերը կը նեղէին եւ կը կեղեքէին, եւ բռնութիւններ կը գործէին քաղկեդոնական խնդիրին պատճառով, կամ բռնի հաղորդակցութեան ետիպելով, կամ տարօրինակ պահանջումներ առաջարկելով: Յուսահատ կացութեան մէջ ներքին անհամաձայնութիւն կը ծագի Հայոց մէջ, եւ չեն կրնար միաբանիլ ինչ ընելիքնուն վրայ: Յոյներուն հաւատարիմ մնալով Արաբացւոց թշնամութիւնը կը գրգռէին՝ առանց Յոյներէ պաշտպանութիւն գտնելու, մինչ Արաբացւոց կողմը դառնալով, իրենց քրիստոնէութիւնը անարգած կը սեպուէին, թէպէտ Յունաց դաւանութեան համամիտ չէին: դաւիթի ձեռքով դրկուած հրամանն ալ պայրացուցած էր հոգիները, իսկ Հայաստան գտնուող Յոյներուն ընթացքն ալ պայրոյթ եւ պուլանք պատճառած էր: Ահա պանապան տեսակէտներ, որք միտքերը կը շփոթէին, եւ պանապ ն միտումներ կը թելադրէին՝ որք համաձայնութեան չէին նպաստեր: Այդ գաղափարները 649-է սկսելով հատկհետէ պօրացան, եւ տարի մը կամ երկու երկիրը անստոյգ վարվնման մատնեցին: Եկեղեցականաց կողմը Ներսէս կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ միշտ կրօնական տեսակէտը ամուր բռնելով, հոգւով չափ կը խորշէր իսլամական մերձաւորութենէն, մինչ նախարարները Թէոդորոս սպարապետի գլխաւորութեամբ՝ որեւէ կերպով ապահովութեան վիճակ մկ կը փնտոնէին, առանց իսլամութիւնը ընդունելու: Վերջապէս նախարարաց կողմը պօրացաւ, որոնց ձեռքն էր քաղաքական վարչութիւնը եւ պինուորական ոյժը: Թէոդորոս Ռշտունի բանակցութեան մտաւ Մուսլիմէ պօրավարին հետ, որ Փոքր Ասիոյ կողմէն կը յառաջէր: Հայերը կը հաւանէին Արաբացւոց հպատակի եւ Յոյներէն բաժնուիլ, առ այժմ ապահարկ մնալ, եօթը տարի ետքը սակ կամ հարկ տալ որչափ որ կարենան, եւ 15000 հեծեալ պահել, եւ իրենց հաւատքին մէջ մնալ: Իսկ Արաբացիք կը խոստանային օգնութեան պօրք դրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծութեան պօրք դրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծեալները շատ հեռու չդրկել, Տաճիկ պաշտօնեաներ չդնել, եւ հարկին հաշւոյն արմտիք ալ ընդունիլ (ՍԵՖ. 216):

Եկեղեցական կողմը բռնադատուեցաւ լռել, թէպէտ եղած դաշնադրութիւնը համարեցաւ՝ *ուխտ ընդ մահու եւ դաշինս ընդ դժոխոց* (ՍԵԲ. 215): Այդ դաշնադրութեան թուականը կրնանք դնել 651-ին, որով Հայոց վարանման միջոցը երկու տարիի չափ ձգձգուած կ'ըլլայ:

487. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Հապիւ թէ գործը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ լսուեցաւ, Կայսրը ջանաց քաղցրութեամբ Հայերը հպատակութեան դարձնել, *բապում աղաչանս եւ պաղատանս գրեաց*, առաջարկեց որ կամ գլխաւորներ Կոստանդնուպոլիս գան, կամ ինքն իսկ Կարին գայ, եւ միասին որոշեն թէ *զինչ արժան իցէ առնել*. բայց Թէոդորոս եւ նախարարներ *ոչ կամեցան լսել նմա*: Տրտունջը սկսաւ շատնալ Յունաց մէջ, եւ վիճուորական կողմը ձայն բարձրացուց Հայերէն վրէժ լուծելու համար, մինչեւ որ Կոստանդին կայսր, դեռեւս 24 տարեկան երիտասարդ, պարտաւորուեցաւ բոլոր իր ոյժը թափել, եւ ստուար բանակով Հայաստան երթալ, *զի բարձցէ զերկիրն ի մջոյ* (ՍԵԲ. 219): Պարագան յաջող էր, վասնզի ծերացեալ Օսմանի տկար վարչութիւնը, հին պօրավարներուն անարգուիլը, եւ նորերուն երես գտնելը, ներքին խռովութիւններ պատճառած էին, եւ Արաբացիք առաջուան ոյժն ու բուռն թափը չէին ցուցներ ուրիշներու վրայ: Երբ Կոստանդին 652-ին իր բանակով մինչեւ Դերջան յառաջացաւ եւ Արաբացի պօրավարը չկրցաւ պայն արգիլել, նորէն Հայոց պագցումները փոխուեցան, Յոյներ սկսան պօրաւոր երեւնալ, եւ Արաբացիք տեղի տալու կերպարան առին: Ասոր վրայ անոնք, որ գրեթէ բռնադատեալ միացեր էին Թէոդորոսի կազմած արաբական դաշնագիրին, կամաց կամաց կայսեր կողմը անցան: Պատմութիւնը յանուանէ կը յիշէ Ծովաց, սպերի, Բագրատունեաց, Կարնոյ, Տայոց, Բասէնի, Վանանդայ, Շիրակայ, Խորխոռունեաց, Մամիկոնէից, Առաւելեանց, Առանեանց, Վարաժնունեաց, Գնթունեաց եւ Սպանդունեաց նախարարները, որ իրենց գունդերով կայսր հպատակութիւն յայտնեցին, յորդորուելով եւ քաջալերուելով կաթողիկոսէն եւ ապիսկոպսներէն: Իսկ Թէոդորոս Ռշտունի հաստատուն մնաց, ուրիշ 40 գլխաւոր իշխաններով, որոնց հետ էին Թէոդորոս ու Գրիգոր Վահեւոնիք, եւ Վարապներսէհ Դաշտկարի, ինչպէս նաեւ Վրացիք, Աղուանիք, Սիւնիք, Ռշտունիք, Մարդպետականք եւ ուրիշներ: Կոստանդին Թէոդորոսը սպարապետութենէն հանեց եւ տեղը անուանեց Մուշեղ Մամիկոնեանը, եւ սկսաւ դիմադրող նախարարները հալածել, անոնց երկիրը աւերել, եւ ոմանք ալ ձեռք ձգելով բանտարկել: Իսկ Թէոդորոս քաշուեցաւ Աղթամարի կղզին, զոր ինքն իսկ ամրացուցած էր իբրեւ պօրաւոր բերդ մը (ՍԵՔ. 218): Կոստանդինի գործածած խստութիւններուն առջեւը առնելու համար, Ներսէս կաթողիկոս, Մոշեղ սպարապետ եւ ուրիշ նախարարներ անոր դիմելով, *անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց, եւ մեծաւ աղաչանօք եւ արտասուալից պաղատանօք խնդրեցին ողորմութիւն*: Կոստանդին վիջաւ, իր գունդերը ամփոփեց եւ 20 հազարով Դուին եկաւ, եւ նոյնիսկ հայրապետանոցը իջեւանեցաւ (ՍԵԲ. 219):

488. ՆԵՐՍԷՍ ԿԸ ՀԱՂՈՐԴԱԿՅԻ

Երբոր Կոստանդին ինքզինքը կացութեան տէր տեսաւ, նորէն կրօնական խնդիրը ձեռք առաւ, նպատակ ունենալով Հայերը Հռոմներու հետ հագելոր հաղորդակցութեան բռնադատել, եւ Քաղկեդոնի ժողովին պատճառով տեղի ունեցած խտրութիւնը եւ խորշումը ջնջել: Այս անգամ տեղի չունեցան այն բանակցութիւնները, որոնք Հերակլի ատեն կատարուեցան (« 464): Կոստանդին յաղթական տիրապետութեն ճոխութիւնն ունէր, հԱյեր մեծ պաշտպանի եւ բարերարի դերը իրեն կու տային, եւ նոյն իսկ Հերակլի եւ Եպրի ժամանակ գոյացած համաձայնութեան՝ ստացեալ իրաւունքի եւ դաշնադրեալ պահանջի պօրութիւն կը տրուէր: Հետեւապէս Կոստանդին հրաման ըրել, որ Կիրակի օր մը, Դուինի Ս. Գրիգորի կաթողիկէին մէջ *հռոմերէն պատարագ* մատուցուի *ի հռոմ երիցուէ*: Այս առթիւ ժողովն Քաղկեդոնի իբր սուրբ ժողով յիշատակուեցաւ, եւ

նոյն պատարագին մէջ միասին հաղորուեցան Կոստանդին կայսր, Ներսէս կաթողիկոս, Մուշեղ սպարապետ, *եւ ամէն եպիսկոպոսունք, որ կամաւ եւ որ ակամայ* (ՍԵՖ. 220): Բայց մէկ եպիսկոպոս մը կը գտնուի որ հաղորդուելէ կը խուսափի, կամացուկ մը իր արողը կը թողու, բեմէն կ'իջնէ, եւ կ'երթայ ժողովուրդին կը խառնուի եւ կը ծածկուի: Երբոր եկեղեցւոյ արարողութիւնը կը վերջանայ եւ սենեակնին կը քաշուին, Կոստանդինի լուր կու տան տեղէն հեռացող եպիսկոպոսին մասին, եւ կայսեր հրամանով վայն ատեան կը բերեն: Թագաւորը նախ անկէ յայտարարութիւն կ'առնէ՝ թէ Ներսէսը ճշմարիտ կաթողիկոս կը ճանչնայ, եւ յետոյ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ կաթողիկոսին եւ իրենհետ հաղորդուելէ կը խուսափէր: Եպիսկոպոսը կը պատասխանէ թէ այսրէն պատկառած է, որուն կերպարանը պատի վրայ նկարուած իսկ տեսնել, իրենպէսներուն դողում կը պատճառէ: Իսկ կաթողիկոսին համար կ'ըսէ, թէ սա չորս տարի առաջ մեզ ժողովի գումարեց, եւ իրեն եւ մեր ամենուն կնիքով ու ստորագրութեամբ հաւատոյ գիր պատրաստել տուաւ՝ Քաղկեդոնի ժողովը մերժելու համար, եւ գիրն ալ տակաւին քովն է, *հրամայեցէք խնդրել եւ տեսանել*: Այդ յայտնութեան վրայ Ներսէս *պապանձեալ* կը մնայ, եւ կայսրթ *գիտացեալ զեննգութիւն նորա*, կը յանդիմանէ վայն *բանիւք բազմօք ի լեզու իւր*: Բայց յետոյ եպիսկոպոսին կը հրամայէ *երթալ հաղորդիլ ընդ կաթողիկոսին*, ինչ որ աւելի՛ պաշտօնապէս հաշտուելու իմաստը կու տայ: Եպիսկոպոսը կ'օրհնօ կայսրը, եւ կայսրն ալ եպիսկոպոսը *օրհնեաց*, յայտնելով թէ նա իմաստութեամբ գործած է, աւելցնելով իսկ՝ թէ *եւ ես շնորհակալ եմ* (ՍԵՖ. 223):

489. ՍԵՖԷՆՍԻ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Քիչ մը մանրամասնօրէն յառաջ բերին այդ միջադէպը, զոր շատ աւելի երկարօրէն գրած է Սեբէոս իր պատմութեան մէջ, բայց երկարապատում ըլլալով ալ՝ եպիսկոպոսին անունը չի տար, եւ ով ըլլալը չի յայտներ: Ասիկա մեր կարծիքով անուղղակի յայտնութիւն մըն է, թէ ինքն Սեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսն է, առաջ հաղորդութենէ խուսափող եւ ետքէն կայսր բացատրութիւն տուող, եւ Ներսէսի գաղտնիքը մէջտեղ հանող եպիսկոպոսը: Ոչ միայն որեւէ եպիսկոպոսի մը վրայ այդչափ վբաղիլը շահեկանութիւն մը չունէր, այլեւ գործէն ետքը գովեստի կամ մեղադրութեան բառ մըն ալ իր կողմէ չաւելցնելը, խնդիրին անձնական լինելը կը հաստատէ: Կը մնայ ճշդել, թէ ինչ էր սեբէոսի համոզումը միաբանութեան կամ հոգեւոր հաղորդակցութեա մասին, եւ թէ ինչ օգուտ կ'ակնկալէր նա ժողովական գիրին Ներսէսի կողմէ պահուած լինելը մէջտեղ հանելով, որ կայսր հաճոյականի գրուած մը չէր: Սեբէոս Ներսէսի վրայ խօսած ատեն, ամենէն խիստ բացատրութիւններով կը ծանրանայ նորա քաղկեդոնիկ միտումներուն վրայ: Վասնիկ կը գրէ ըօ անդստին Յունաց դպրոցներուն մէջ գտնուած ատենէն *հաստատեալ էր զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի*, թէ Հայաստան դառնալէն ետքը գաղտնի կը պահէր *վխորհուրդս ամբարշտութեան*, թէ նա *շարժեաց զճշմարիտ հաւատս սրբոյն Գրիգորի*, թէ Հայ Եկեղեցւոյ *չսուրբ եւ զվճիտ եւ զականակիտ աղբերացն պղտորեաց զջուրս*, եւ թէ Կոստանդինի ներկայութենէն *գտեալ ժամանակ, կատարեաց զկամս իւր*: Սակայն Ներսէսի կատարած հոգեւոր հաղորդակցութիւնը՝ Եզրի ըպածին աւելի ծանր գործողութիւն մը չէր, մանաւանդ որ Ներսէս դաւանական բանաձեւներու ալ մտած չէր, եւ դաւանական յայտարարութիւն կնքած չէր, այլ լոկ արարողական հաղորդակցութիւն մը ըրած էր, որ Հայ Եկեղեցւոյ թոյլատու եւ ներողամիտ հոգւոյն ալ հակառակ չէ: Այսուհանդերձ, ինչպէս տեսանք (« 465), Սեբէոս Եզրը չէր մեղադրած, մանաւանդ թէ գոված ալ էր, այնչափ որ մեզի իրաւունք տուաւ կասկածելու թէ ինքն ալ Եզրի համախոհ մը եղած ըլլայ: Իսկ այստեղ մոռնալով Եզրի միջադէպը, կը համարձակի յայտարարել թէ մինչեւ Ներսէսի հաղորդակցութիւնը, Հայոց Եկեղեցւոյ դաւանանքը *հաստատուն կալեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն ի սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ցայսօր* (ՍԵՖ. 221): Մինչ եթէ Ներսէսի ըրածը Հայ

Եկեղեցւոյ հաւատքին խրամաի ըն էր, այդ խրամատը կանուխէն բացուած էր Եզրի ձեռքով, եւ Ներսէս վայն կը կրկնէր իր նախորդին օրինակով: Քրիստափորի եւ Վարպտիրոցի եւ Եզրի վրայ խօսած ատեննիս առիթ ունեցանք ըսելու, թէ Սերէնոս իր ժամանակակից դէպքերը պատմած ատեն, բոլորովին ապատ չի տեսնուիր անձնական պագումներէ, եւ այստեղ ալ Ներսէսի վրայ ըրած մեղադրանքներովը, եւ այդ առթիւ յայտնած գաղափարներով նալ իեւնոյն կասկար կը վօրացնէ իր վրայ, եւ մենք պիտի չկարենանք հաւանիլ Սերէնոսի տեսութիւններուն եւ մեղադրանքներուն:

490. ՆԵՐՍԷՍԻ ՏՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ներսէսի պիջողութիւնը անաչառաբար նկատած ատենիս, պէտք է նախ դիտենք, թէ Կոստանդին կայսր եւ Պիւռոս պատրիարք, որ Հայոց հետ հհաղորդակցութիւն կը պահանջէին, յամենայնի եւ ըստ ամենայնի քաղկեդոնիկներ չէին, քանի որ համոզուած ու խստապահանջ միակամեաներ էին, որք Քաղկեդոնի անունը պարտաւորուած ըլլալով պահել Կոստանուպոլսոյ երկրորդ ժողովին պօրութեամբ, անոր իսկութիւնը տկարացուցած էին, *երկու բնութիւն* բացատրութեան քով՝ *մի կամք եւ մի գործողութիւն* յաւելուածը դնելով, ինչպէս քանիցս բացատրեցինք: Պիւռոս պատրիարք՝ Սարգիսի ոչ գործակիցն ու յաջորդը, գլուխ էր միակամեայ դաւանութեան, որուն հաւանած էին նաեւ Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ եւ Հոնորիոս Հռոմայ հայրապետները: Իսկ Կոստանդին, որ եւ Կոստաս Բ. կայսր, այն է, որ Մարտինոս Հռոմի հայրապետը 653-ին Հռոմէ հանելով Նաքոս փոխադրեց, անկէ Կոստանդնուպոլիս բերաւ, անկէ ալ Քերսոնեոսն աքսորեց, Հերակլի *էքթէս* հրովարտակը դատապարտած ըլլալուն համար, եւ այս կերպով Կոստանդին՝ Միակամեայց մեծ պաշտպանը կը հանդիսանար: Ըստ այսմ երսէս ալ, որ ատնց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր, երբեք կատարելապէս եւ բացարձակապէս քաղկեդոնական գաւանութեան հետեւող մը չէր ըլլար: Մանաւնդ որ պարզ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը, առաջ ալ, այժմ ալ, Հայ եկեղեցւոյ նրողամիտ եկպսունքին հակառակ չէ, բաւական է որ երեք ժողովները ընդունուին, մնացեալ կէտերու վրայ նա ապատութիւնը կը յարգէ, եւ իբրեւ երկբայական եւ երկորդական խնդիրներ՝ անոնց մասին չի կաշկանդեր մասնաւոր եկեղեցիներուն կարծիքը: Ներսէս, նախկին վինուորական եւ քաղաքագէտ վարիչ, այդ ուղղութեան կարապետներուն եւ հովանաւորներուն մէջ իրեն յատուկ դիրք կը գայելէ, եւ լայնախոհ տեսութեանց տիպար կրնայ համարուիլ: Նա ինքն էր, որ 648-ի ժողովական թուղթով բուռն կերպով իր եկեղեցւոյն դաւանութիւնը կը պաշտպանէր, եւ նոյնինքն էր՝ որ Յոյն կայսր հետ հաղորդակցութենէ չէր քաշուեր: Իսկ եթէ կար մաս մըն ալ, որ այսպիսի հաղորդակցութենէ կը խորշէր, անոր գլխաւոր կասածն ու վաքը, հաղորդակցութենէ սկսելով Յունաց եկեղեցւոյն մէջ ընկղմեու եւ ձուլուելու վտանգն էր: Իրաւ ալ Յոյները իրաւունք կու տային այդ երկիւղին, հաղորդակցութենէ ետքը իրենց սովորութիւնները եւ ծէսերը ու դաւանութիւնն ալ ընդունելու բռնադարտութիւններ գործածելով: Ներսէսի վրայ ադ վտանգը հեռացնելու պարտքը կար, եւ ադ նպահակին ծառայելուն լուսաւոր փաստ է 648-ի ժողովական թուղթը, ուր դաւանութեան հետ ծիսական կէտեր ալ պարզուած եւ պաշտպանուած են (« 485):

491. ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Գալով քաղաքական տեսութեանց՝ որոնցմով կ'առաջնորդուէր Ներսէս, եւ որ ժամանակին երկպառակութեանց եւ անհաստատ ընթացքին պատճառ կ'ըլլար, էականը՝ յունական եւ արաբական տիրապետութիւններէն մէկուն նախադասութիւն տալու խնդիրն էր: Ներսէս յայտնի ու բացարձակ յունական տիրապետութեան կողմնակից ու պաշտպանն էր: Ոչ միայն իր դաստիարակութեամբ եւ փորձառութեամբ ոչ միայն իր եկեղեցական նկարագիրին ազդեցութեամբ, այլեւ քաղաքական եւ կենցաղական հայեցումած քով ալ կրնար իր միտքին եւ սիրին մէջ արաբական

տիրապետութեան քաջալերող չըլլալ: Արաբեիոյ անապատներէն ելած հրոսախումբ մըն էր վերահաս արխշաւանքը, ոչ քաղաքական, ոչ ուսումնական, ոչ կենցաղական եւ ոչ ընկարեկան առաւելութիւն մը չէր փայելցնէր անոնց նկարագիրը, կրօնական մոլեգնութեան հետ աւարառու ասպատակութեան խանդն էր վայն գրգռողը, մչ մի դիւրութիւն չէր բերէ իրեն հասած տեղերը, ոչ մի բարեոքման երաշխաւորութիւն չէր խոստանար իրենը տիրապետութիւնը: Ներսէս, խոհական միտք եւ քաղաքագէտ անձ, իրաւամբ կրնար խորշիլ իր հայրենքին մէջ հրաւիրելէ այդ տարրը, եւ քանի որ ընտրութեան համար ուրիշ եզր չկար, բռնադատեալ էր նախադասել յունական տիրապետութիւնը, ուր գոնէ կրօնքի եւ օրէնքի, կառավարութեան եւ վարգազման նախատարրները կը գտնուէին: Ազգն ալ իր ամբողջութեամբ որոշ մէկ միտում չունէր, որ գոնէ անոր ազդեցութեան առջեւ Ներսէս տեղ տար: Ազգը միայն օրը օրին վտանգը գլելու, եւ պարագայից համեմատ ուղղութիւն փոխելու ճամբուն կը հետեւէր: Նախարարները, որ օր մը առաջ Թէոդորոս Ռշտունիի առաջնորդութեամբ եւ Յոյներուն թուլութեան համար Արաբացւոց կողմը կը հակէին, օր մը ետքը Յունական բանակ մը հասնելուն պէս, Արաբացիներէ երես դարձուցին: Ստոյգ է ուրեմն, որ այսպիսի տագնապալի կացութեան մէջ, հեռուէն հեռու դիտելով, եւ ոչ միկողմը հնար է մեղադրել եւ դատափետել, եւ մենք ոչ յունասէրներու եւ ոչ արաբասէրներու իրաւունք տալու միտք չունինք, միայն կ'ուզենք բացատրել, թէ հնար չէ Ներսէսի ուղղութեան վրայ անարգանօք խօսիլ, այլ մանաւանդ՝ պարագաները դիտող, հետեւանքները կշռող, եւ ի հայրենիքին հնարաւոր օգուտը հոգացող միտք մը ճանչնալ նախկին պինուորական կաթողիկոսին վրայ:

492. ՆԵՐՍԷՍԻ ԲԱՇՈՒԻԼԸ

Ներսէս իր ուղղութեան համոզուած, եւ իր տեսակէտին վրայ հասատտուն, աշխատած էր ամէն միջոցներով, ահով կամ շահով, համոզմամբ կամ ստիպմամբ, յունական տիրապետութեան կարծիքը վօրաւոր կացութիւն մը ստեղծել: Դժբախտաբար Ներսէսի ակնկալութիւնները չիրականացան: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ծագած խառնակութիւններ եւ հիւսիսային ժողովուրդներու կողմէ կայսրութեան կեդրոնին վրայ յարձակումներ, Կոստանդինը ստիպեցին հաճեպով ետ դառնալ, Հայաստանի պաշտպանութիւնը եւ կառավարութիւնը յանձնելով Մաւրիանոս վօրավարին, եւ մասամբ յունական ու մասամբ հայագունդ բանակ մըն ալ թողլով անոր ձեռքը: Այս կարգադրութիւնք տեղի կ'ունենային 652 աշունին: Կոստանդինի հեռանալուն ատենները, Արաբացիք նոր արշաւանքներ կապմեցին դէպի Հայաստան, Յոյները անկէ հալածելու համար, մանաւանդ որ իրենց հետ կապուած Հայեր կը մնային Թէոդորոսի դիւսաւորութեամբ: Առաջին անգամ իրենց արշաւանքները մինչեւ Նախիջեւան եւ մինչեւ Դուին մղեցին, բայց երբ ձմեռը սաստկացաւ, եւ Արաբացիք ցուրտին չդիմանալով ետ քաշուեցան, Մաւրիանոս կրցաւ յաջողութիւն ունենալ: Բայց երբ 653-ին գարունը բացուեցաւ, *մերձ ի պատիկն մեծ* (ՍԵՖ. 224), որ այն տարին Ապրիլ 21-ին կ'իյնար, Արաբացիք իրենց արշաւանքը նորոգեցին եւ յունական բանակը մինչեւ հիւսիսային գաւառները հալածեցին, Մաւրիանոս Վրաց ւ Տայոց նահանգներուն վրայէն իջաւ Տրապիզոն եւ անկէ փախստական հեռացաւ կայսրութեան ներսերը, Հայաստանը անպաշտպան թողլոս Արաբացւոց առջեւ (ՍԵՖ. 233): Ներսէսի ակնկալութիւնք նորէն պարապի ելան, եւ որովհետեւ ինքն յունական կուսակցութեան գլուխ էր կանգնած, եւ Թէոդորոսի եւ համախոհներուն հետ թշնամացած, եւ անոնց հակառակութիւնը հրաւիրած, տեսաւ որ իրեն ահնար պիտի ըլլայ գործերուն մասնակցիլ, ուստի լաւագոյն սեպեց հատ մը ասպարէզը լքել եւ քաշուիլ, եւ թողուլ որ միւս կողմը իր գիտցածին պէս գործէ: Մաւրիանոսի փախած ատեն, ինքն ալ Հայաստանէ հեռացաւ, եւ *չուեաց ընդ նմա ի Կոստանդնուպոլիս* (ՍԵՖ.235), յուսալով թերեւս այնտեղ կայսեր հետ նոր կարգադրութիւն մը ընել: Բայց պատիւներէ եւ ընծաներէ աւելի բան մը

չգտաւ: Ներսէս յուսախաբ՝ ստիպուեցաւ Տայոց նահանգը հարկաւ իր ծննդավայր Իշխան գիւղը, եւ հոն մնաց վեց տարիի չափ, մինչեւ երկրին կացութիւնը նոր փոփոխութիւն ունեցաւ Թէոդորոս Ռշտունի մեռնելէն ետքը (ՍԵՖ. 235):

493. ԹԷՈՂՈՐՈՍ ՌՇՏՈՒՆԻ

Յապկերտ Պարսից վերջին թագաւորը, անգամ մը յաղթուած ու փախստական, այս միջոցին նորէն փորձ մը ըրաւ իր թագաւորութիւնը ձեռք ձգել, արեւելեան գաւառներէ գունդեր հանելով, բայց վարջնականապէս յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ, եւ 652 տարին Սասանեաց վերջնալուծ թւական կ'ընդունուի շատերէն: Արաբացիք յանդթական, Յոյներ փախստական, Ներսէս յուսահատ, ասպարէսը մնաց Թէոդորոսի ձեռք, որ իր ուղղութեամբ, Արաբացիներու առջեւ գլուխ ծռելէ տարբեր եղանակ չէր գտներ: Այս նպատակով ելաւ անձամբ Դամասկոս գնաց, Մուաւիէ պօրաւարին հետ տեսնուեցաւ, Հայոց հպատակութիւնը ներկայեց, լաւ կերպով պատուուեցաւ, *հանդերձս ոսկեղէնս եւ ոսկեթելս, եւ վառ մի նովին օրինակաւ* ընծայ ստացաւ, եւ հայաստանի ու հիւսիսային կողմերու վրայ մինչեւ *ցպահակն ճորայ*՝ քրիստոնէից գունդերու ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, եւ իր փեսային, Համապասպ Մամիկոնեանի համար ալ Հայաստանի վրայ վարչական պաշտօն անուանուեցաւ, եւ յաջողութեամբ դարձաւ, *պայման եղեալ, ածել կերկիրն պայն ի ծառայութիւն* (ՍԵՖ. 225): Այդ միջոցին է որ Արաբացիք ծովէն ու ցամաքէն մեծ արշաւանք մը կաղմակերպեցին, *պի առցեն պ Կոստանդ նուպոլիս*, եւ մինչեւ քաղաքին առջեւը հասան, եւ Յոյներ ամեն կողմէ տկարացած աղօթքի եւ եկեղեցիներուն դիմելէ վատ ճարարնին չմնաց: Նախախնամական յաջողութեամբ ահագին ալեկոծութիւն մը ելաւ, որ վեց օր տեւեց, արաբական տորմիսը փճացուց, *եւ ապրեցոյց Աստուած պարաքն ի ձերն աղօթից*, որովհետեւ ցամաքային բանակն ալ պարտաւորուեցաւ հառանալ, եւ վարնելով վարնուելով մինչեւ Ասորիք դարձաւ (ՍԵՖ. 228): Թէոդորոս հիւանդացած Աղթամար քաջուեցաւ, իսկ Հայ նախարարներ, թէ Յունաց եւ թէ Արաբաց բաժիններուն մէջ, Մուշեղի եւ Համապասպի գլխաւորութեամբ, *ի մի վայր մախրանեցան, եւ արարին ընդ միմիանս հաշտութիւն*, եւ համեարշխութեամբ Յոյներէ բաժնուելով Արաբաց հետ հաշտ ապրելու խորհուրդին հաւանեցան: Սակայն Արաբներն ալ նոր նեղութիւններ հասցուցին Հայերուն վրայ, իրենց հեծեալներն ու գունդերը գաւառներու մէջ ցրուելցին, եւ *կարգեցին հարկապահանջս ոսկւոյ եւ արծաթոյ* (ՍԵՖ. 229): Այսպէս Արաբացիք ալ կատարելապէս վստահ չէին Հայոց վրայ, որք շարունակ մասնաւոր խլրտումներ կ'ընէին, բայց յուսահատ կը լռէին, երկու կողմէ ալ պօրաւոր եւ ապահով դիրք մը չգտնելով: Արաբացիք շարունակ պատանդներ կը վերցնէին խլրտող գաւառներէն, եւ կը տանէին *պգլխաւոր իշխանս աշխարհին, եւ վկանայս եւ պուստերս եւ դաստերս բազմաց* (ՍԵՖ. 234), որոնց թիւը մինչեւ 1775 հասաւ (ՅՈՎ. 113): Ասոնց մէջ էին Մուշեղի չորս վաւակները, եւ Համապասպի երեք վաւակներն ու Գրիգոր եղսայրը (ՍԵՖ. 237): Երկիրը կը շարունակէր այդ անորոշ եւ վարանեալ վիճակին մէջ: Համապասպ Մամիկոնեան, որ *ունէր պիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս, թէպէտ ընթերցասէր եւ ուսումնասէր էր, բայց ընտանեալն ըլլալով, վարժ եւ կիրթ չէր հրահանգօք պիշուորական վարժից*, եւ հակառակ Մամիկոնեանց ցեղին աւանդութեան՝ չէր ալ *մտեալ ի ճակատ, եւ ոչ տեսեալ պղէմս թշնամեաց*: Երբ մէկ կողմէն կը գրգռուէր *կատարեալ պգործ քաջութեան ըստ նախնեացն վարժից* (ՍԵՖ. 234), միւս կողմէն պատանդներուն մէրը պինքը կը կասեցնէր, ինչպէս նաեւ Մուշեղը, որ բռնադատեալ հաւանած էր այդ կացութեան: Թէոդորոս Ռշտունի կը ջանար երբեմն համոզմամբ եւ երբեմն բռնութեամբ խլրտող իշխանները համաձայնութեան մէջ պահալ, եւ վերջին անգամ նորէն Ասորեստան կերթար Մուաւիտէի պետ տեսնուելու, որ միշտ այս կոմդերուն իշխողն էր, թէպէտ 856-ին Օսման սպաննուած էր, եւ խալիֆայութիւնը կամ ամիրապետութիւնը կը վարէր Ալի,

Մուհամմէտի փեսան: Թէոդորոս կը յուսար թերեւս բանակցութեամբ լաւագոյն վիճակ մը ապահովել, սակայն արդէն հիւանդ, ախտը ծանրանալով, արդէն Դամասկոսի մէջ կը մեռնէր, իսկ մարմինը կը փոխադրուէր եւ կ'ամփոփուէր *ի գերեզմանի հարց իւրոց* (ՍԵԲ. 234): Թէոդորոս կոչուած է եւս *Սահառունի, Ռշտունեաց տէր* (ԱՍՈ. 92), որ Սահառունեաց եւ Ռշտունեաց ազգակցութիւնը կը ցուցնէ, եւ մենք քանիցս տեսանք որ Սահառունիներ գործի եւ պաշտօնի վրայ էին, եւ անոր հետեւանքն է որ Թէոդորոս առջեւ ինկած, եւ գրեթէ պարագաներու բերմամբ երկրին գլուխ եղած է: Մենք պինքը գործի վրայ տեսանք Եւրի կաթողիկոսութեան սկիւբներէն, եւ այսպէս 631-էն մինչեւ 658, որ է իր մահուան թուականը, բաւական երկար միջոց մը կրցած է ազդեցութիւն վարել Հայաստանի կացութեան վրայ: Յոյներուն անկայուն կարողութեան եւ կրօնամոլ ուղղութեան վրայ՝ ներքին համոզում ունենալով, չկրցաւ երբեք անոնց վստահութիւնը՝ իր քաղաքականութեան հիմնակէտ ընել: Հայերուն ինքնուրոյն կացութիւն մը ստեղծելուն ալ բաւական ոյժ չգտաւ, Արաբացւոց հետ համաձայնութիւնը լաւագոյն սեպեց, բայց յայդմ ալ անոնց կողմէն իր յուսացած ուղիղ դիտումը չգտաւ: Իր ընթացքը կրնայ ներհակընդէմ քննադատութեանց ենթակայ ըլլալ: Թերեւս իր կենդանութեան՝ իր ընթացքը չարդարացաւ, բայց առաջիկային պիտի տեսնենք թէ դարձեալ անոր ուղղութիւնը պօրացաւ:

494. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԲԱՅԱԿԱՅ

Հետապնտութեան առարկայ է ճշդել, թէ ինչ վիճակ ունէր կաթողիկոսական աթոռը այն վեցամեայ միջմցին, զոր Ներսէս կաթողիկոս անցուց Տայոց առանձնութեան մէջ: Հայրապետանոցին դատարակ մնալը, ինքնահնար ձեւ մը թելադրած է Չամչեանի, տեղապահութիւն մը կազմակերպելու եւ անգոյ անձ մըն ալ տեղապահ նշանակելու: Այն բուն տենդը, որով վառուած են մեր հոռմէադաւան գրիչները՝ իրենց եւրոպական ապաստանարաններուն մէջ, Չամչեանի իրենց գահահորդ ունենալով, պիրենք մղած է Հայոց կաթողիկոսներէն, կամ գոնէ իրենց սիրած անձնաւորութիւններէն հեռացնել հակաքաղկեդոնական եկ հակահոռմէական ձեռնարկները, եւ անոնց պատշաճեցնել իրենց նախասիրած ուղղութիւնը: Այդ բաղձանքն է որ թելադրած է Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսէն վերցնել Մանապկերտի ժողովը գումարած ըլլալու, ըստ իրենց, կեղտը, եւ պայն վերագրել ինքնաստեղծ Յովհանի մը, որուն Մանապկերտացի անունն ալ տուած են ժողովին տեղէն առնելով: Ներսէսի բացակայութիւնն ալ յարմար պարագայ սեպելով՝ այդ միջոցին պետեղած են Յովհան Մանապկերտացին, պայն բարձրացնելով կաթողիկոսական տեղապահութեան, եւ նոյն ժամանակամիջոցին բերելով Մանապկերտի ժողովը (ՉԱՄ. Բ. 351): Այլ ամէն պատմագիրներ, Սերէոս եւ Պատմաբանը գլուխնին, որ

Ներսէսի բացակայութիւնը կը պատմեն, եւ անոր ժամանակակիցնր կամ մերձաւորներ են, երբեք տեղապահ մը գտնուած ըլլալը չեն յիշեր, Յովհանի մը գոյութիւնը չեն գիտեր, ժողով մը գումարուած ըլլալը չեն պատմեր, եւ ոչ մի հեռաւոր ակնարկով տարօրինակ գիտը չեն արդարացներ: Այդ միջոցին խօսուած Յովհան մը, միայն Մայրագոմեցին է, բայց գիտին հեղինակը՝ իր Մանապկերտացին անոր հետ ալ նոյնացնել չէ ուզած: Միւս կողմանէ նկատի առնելով այդ օրերուն Հայաստանի խառնաշփոթ վիճակը, եկեղեցական անկերպարանութիւնը, քաղաքական խռովութիւնները, եւ բոլորովին անկարգ կացութիւնը, միտքի հակառակ ալ կու գայ որ տեղապահ մը կարենայ եւեղեցական ժողով գումարել, դաւանական խնդիրներով պբաղիլ, եւ այն ալ ոչ թէ լոկ ազգային եւ ներքին ժողովով մը, այլ Ասորւոց հետ միանալով եւ համաձայնութեան յանգելով: Աւելցնենք նաեւ որ Յուլիանեանց կամ Երեւութականա խնդիրը, որ Մանապկերտի ժողովին գլխաւոր նիւթը կը կազմէ, տակաւին Հայաստանի մէջ կարեւորութիւն չէր

ստացած, եւ արտաքին շփոթներէ հանդարտելով, այս տեսակ խնդիրներով վբաղելու ատենը չէր: Հետեւաբար Ներսէսի բացակայութեան միջոցը լրացնելու համար մտածուած տեղապահութիւննալ, Յովհաննէս Մանապկերտացին ալ, եւ իրեն ժողովն ալ, հիմնապէս մտացածին գիւտերուն կարգը պէտք է դասել:

495. ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Երբոր անհիմն եւ կեղակարծ ենթադրութիւնը կը հեռացնենք, կը մնայ որ եղելութեանց մասին բացատրութիւն մը տանք: Արդ նախապէս պէտք է դիտել, թէ Ներսէս իր ծննդավայր Իշխան գիւղը քաշուելով, ոչ կաթողիկոսութենէ հրաժարեցաւ եւ ոչ պաշտօնը լքեց, որ տեղապահի մը պէտքը վգացուէր: Արդէն Դըւնայ հայրապետանոցը գրեթէ լքուած էր, Զուարթնոց եկեղեցին եւ բնակարանն ալ աւարտած չէր, կաթողիկոսը պարագայնց բերմամբ երերուն վիճակ մը ունէր, եւ ոչինչ չէր արգիւր, որ Տայոց Իշխան գիւղէն ալ կարենար իր հայրապետական իշխանութիւնը վարել: Բաց աստի Ներսէս հայրապետական պաշտօնին եկեղեցական գործերէն չքաշուեցաւ, այլ պարզապէս երկրին քաղաքական գործերուն ղեկավարութենէն ետ կեցաւ: Մերկաթողիկոսները՝ ամէն ատեն երկրին քաղաքական վարչութեան մէջ մաս ունէին, արքունեաց մէջ գործօն դեր կը վարէն, ինչպէս Ներսէս Պարթեւի եւ Վրթանէսի օրէն ալ ցուցուցած ենք: Մանաւնդ Հայաստանի երկու բաժիններուն եւ երկու պատութիւններու բաշխուելէն ետքը, կաթողիկոսներն էին, որ երկու մասերը քաղաքական եւ արտաքին յարաբերութիւններով իրարու կցելու միջնորդներ էին: Ներսէս Իշխանցին ալ, նախկին զինուորական եւ քաղաքագիտութեան վարժ մարդ, իերն պարտք էր սեպած երկրին քաղաքական կացութեամբ վբաղիլ, եւ իրեն որոշ եւ յատուկ ուղղութիւնն ունէր, որուն միշտ ալ հետեւած էր: Երբ իր ջանքերը յայտնի ձախողութեան մատնուեցան Կոստանդինի երթալովը եւ Մաւրիանոսի փախչելովը, այն ատեն ստիպուեցաւ ասպարէզը թողուլ, որպէսզի գոնէ հակառակ ուղղութիւն ունեցո՞ներ, որք յաջողութիւն ունենալ կը կարծէին, ապատաբար գործեն: Ներսէս ալ վերջէն վերջը իր ուղղութիւնը փոխեց, բայց այս ատենները դեռ այդ վիջողութեան պատրաստուած չէր: Որովհետեւ իր եւ Թէոդորոսի մէջ տարաձայնութիւնը յայտնի թշնամութեան հասած էր, եւ իրարու մօտենալ անհնար դարձած էր, անոր համար Ներսէս *երկուցեալ իմն ի սաստիկ ցասմանէ Ռշտունեաց տեառն* (ՅՈՎ. 111), Պոլիս կ'երթար, եւ այնտեղ ալ չյաջողելով, ասպարէզէ քաշուելէ վատ ուրիշ ճամբայ չունէր, *զի իշխանն Ռշտունեաց եւ այլ իշխանքն որդնդ նմա՝ անհնարին ցասմար գնացեալ էին ի վերա նորա* (ՍԵՖ. 224): Իսկ առձեռն գործերու հմարաբաւական էր Դուին կամ Վաղարշապատ պաշտօնեայ մը ունեանլ, եւ այսպէս մէկու մը գտոնուելուն նշանն ալ ունինք: Անաստա Ակոռեցին, *սենեկապեպ Ներսիսի* կը կոչուի, բառին ընդարձակ եւ պատուաւոր իմաստով, իբր նորա վստահութեան մարդը, որ Ներսէսի մօտն ալ չէր մնար, այլ *նորին հրամանա շինէր զՍուրբ Գրիգորն*, այսինքն Վաղարշապատի Զուարթնոց կաթողիկէն, *մինչ էր նա ի Տայս* (ՎԱՐ. 70): Անաստա՝ որ Վաղարշապատ կը մնար, երբ Ներսէս՝ Իշխան գիւղը կը գտնուէր, եւ անոր հրամանները կը կատարէր, ամենայն հաւանականութեամբ եկեղեցիին շինութենէն վատ ուրիշ հրամաններ ալ կը կատարէր, եւ պէտք եղածը Ներսէսի կը հաղորդէր, եւ հրահանգները կ'ընդունէր: Անաստասին Ներսէսէն ետքը կաթողիկոսանալն ալ նշան մըն է, թէ առաջուց ալ կաթողիկոսարանի գործերուն մէջ գտնուած է: Ուր որ պատմիչներ յստակ կերպով ինչ ինչ պարագաներ չեն յիշեր, մանր ակնարկներ ալ պատմական դատարկները լրեցնելու կը ծառայեն:

496. ՆՈՐԷՆ ՅՈՒՆԱՑ ԿՈՂՄԸ

Ներսէսի քաշուիլը դրինք 653-ին Մաւրիանոսի հեռանալէն ետքը, եւ որովհետեւ գրուած է թէ *յեի վեցերորդի ամի հալածանացն դաձաւ անդրէն ի տեղիս իւր* (ՍԵՖ. 235), ուրեմն Ներսէսի գործի

գլուխ դառնալը տեղի ունեցաւ 659-ին սկիզբները: Դառնալուն ալ իբր պատճառ կը ցուցուի, թէ լուաւ *զվախճան Թէոդորոսի եւ զդադառումն Իսմայէլեան ասպատակին* (ՅՈՎ. 112): Թէոդորոսի մեռնելով մէջտեղէն կը վերնար Ներսէսի անձնական հակառակորդը: Իսկ Արաբացւոց արշաւանքներուն դադարիլը հետեւանք էր, այն ներքին պատերազմներուն՝ որով զբաղած էին Ալիի եւ Մուավիէի կուսակցութիւնները, որոնք տեւեցին մինչեւ 661, երբ Ալի եւ որդին Հասան Պարսկասանի մէջ սպանուեցան, եւ Մուավիէ խալիֆայութիւնը գրաւեց, եւ Իւմմեան հարստութեան հմինադիրը եղաւ, իրեն կերդոն ընտրելով Դամասկոս կամ Շամ քաղաքը: Միեւնոյն ժամանակ Յոյները յաջող դիրք մը ստացած էին իրենց մայրաքաղաքին պատելէն եւ Արաբացւոց ետ քաշուելէն ետքը (« 493): Միւս կողմէն Հայերը անհնարին կերպով կը տառապէին Արաբական կեղեքումներէն, որոնք այնչափ աւելի կը ստստկանային, որչափ առտնին պատերազմները կը շարունակէին: Այս կերպով պարագաները կատարելապէս նպաստաւոր էին Ներսէսի ուղղութեան, եւ առիթը չկորսնցնելով վար իջաւ Տայոց լեռներէն, խօսեցաւ, յորդորեց, եւ Հայեր վերջին նեղութեան մէջ լաւ համարեալ զմահ քան զկեանս, ի բաց կացին ի ծառայութենէ Արաբացւոց, եւ հապճեպ բանագնացութիւններով հնապանդեցան ի ծառայութիւն թագաւրին Յունաց: Համաձայնութիւնը գրեթէ կատարեալ եղաւ, վասնզի Աղուանք ու Սիւնիք ալ, որ հին ատեններ Ատրպատականի մարզպանութեան մասի կը կամուկէին, եւ կերպով մը Հայաստանէ պատուած էին, անոնք ալ միացան Յունաց հպատակութիւնը ընդունին (ՍԵՖ. 237): Կոստանդին կայսր ուրախութեամբ ողջունեց իրեն եղած դիմումը, հաւանեցաւ Հայաստանի պաշտպանութիւնը ստանձնել, եւ Ներսէսի առաջարկութեամբ Հայաստանի կառավարութիւնը կըուրապաղատի աստիճանով յանձնեց նոյն Համապասպ Մամիկոնեանի, Թէոդորոսի փեսային, որ նախապէս Արաբացւոց կողմէն Հայաստանի կառավարիչ եղած էր, եւ այժմ Մուշեղ Մամիկոնեան իր չորս զաւակներուն Արաբացւոց մօտ պատանդ լինելը մտածելով, *ոչ կարաց ի բաց կալ ի ծառայութենէ նոցա* (ՍԵՖ. 237):

497. ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Երեք տարի տեւաց Համապասպի կուրապաղատութիւնը (ՅՈՎ. 114), եւ այդ երեք տարիները համեմտաբար հանդարտութեան տարիներ եղան Հայաստանի համար: Արաբացիներ պարապ չունէին Հայերու եւ Յոյներու հետ զբաղիլ, Յոյներն ալ չէին ուզեր կրօնական խնդիրներով Հայերը իրենցմէ պաղեցնել. արդէն իրենք ալ ներքին պառակտումներով զբաղած էին, ու չէին կրնար արտաքին գործերու մտադրութիւն դարձնել: Ներսէս այդ կացութենէն օգտուեցաւ երկրին նորոգման եւ բարեկարգութեան աշխատելու, հնարաւոր ձեռնարկներն ընելով, եւ առձեռն միջոցներէ օգտուելով: Յատուկ մտադրութիւն դարձուց Զուարթնոց եկեղեցւոյն շինութեան, զոր իր հայրապետութեան առաջին ժամանակին հիմնարկած էր (§479) եւ որ շարունակած էր իր բացակայութեան ալ Անաստասի ձեռքով (§495), բայց աւարտած չէր իր դարձին ատեն: Մեր կանխաւ տուած նկարագիրէն մի մասը, եւ գլխաւորաբար հայրապետական բնակարանը, շուրջանակի պարիսպը, Քասաղէ բերուած ջուրը, պարտէլները եւ ծառատունկերը՝ այդ ժամանակ լրացան: Այլեւ կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդսամարդոց, ըստ գրելոյ Պատմաբանին (ՅՈՎ. 113), զոր մենք կ'իմանանք իբրեւ ուխտաւորներու հիւրանոցներ:

498. ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱՉԸ

Այդ միջոցին պէտք է դնենք Վարագայ խաչին երեւումը, որ պզգային աւանդութեանց մէջ նշանաւոր տեղ գրաված է, թէպէտ Սերէոս եւ Պատմաբան զայն չեն յիշատակեր: Ճառընտիրին նշանակած ճԲ թուականը, որ 653ին կը պատասխանէ, չի կրնար իբրեւ ճշդուած թուական ընդունուիլ, որով հետեւ նոյնիսկ Ներսէսի փախուստին եւ առանձնանալուն տարին է (§ 492), եւ

կաթողիկոսը չէր կրնար այդ միջոցին Վարագ գալ եւ հանդիսական տօնախմբութիւն կատարել, ինչպէս կը պատմուի (ՎՐՔ. ԺԱ. 213), եւ ոչ մտադրութիւն դարձնել նոյն տեսիլքին: Մենք կը կարծենք թէ յիշուած թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով, պէտք է ճԹ կարդալ, որ կը սկսի 660 տարուոյ Յունիս 14-ին, եւ կը ձգուի մինչեւ 661 կէսը, որուն մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց հպատակութիւնը Արաբական իշխանութեան, նոյնիսկ Ներսէսի գործակցութեամբ: Արծրունին ալ Վարագայ յայտնութիւնը կը դնէ *յամի ունելութեան Տաճկաց զհայկական աշխարհս* (ԱՐԾ. 286): Իսկ Արծրունիին գրելէն 259 տարի առաջ տեղի ունենալուն հաշիւը անորոշ կը մնայ, վասնզի անորոշ է անոր գրած տարին ալ: Գալով Երեւումին պատմութեան, ազգային աւանդութիւնը գիտէր, թէ Գայիանէ իր սանին Հոփսիմէի վիպէն կախած էր բուն Խաչափայտի մասունքը, զմածեալն տէրունական արեամբն (ԽՈՐ. 298), զոր կոչսը մէկտեղ պահեց իր ուղեւորութեան մէջ, բայց վերջին անգամ Վանի մօտ եղած ատեննին, *վասն կասկածի հալածանաց* մասունքը վիպէն հանեց, եւ ծածկեց Վարապի գագաթը, *հանդէպ Վանի, ի հարաւակուսէ լերինն*, եւ հոն թողուց երբ անկէ Վաղարշապատ կ'երթային, եւ երկու քահանաները այնտեղ պահպանութեան մնացին: Սակայն քահանաներ այնտեղ կը վախճանին, եւ Խաչափայտին տեղը կը մնայ անծանօթ (ԽՈՐ. 302): Այդ աւանդութիւնը կենդանի պահուած էր Վանի կողմերը, վասնզի Վարագը յաջորդաբար ճգնաւորներու տեղ եղած էր, ուր խրճիթներ ու եկեղեցի ալ շինուած էին: Ասոնց յաջորդներն էին այդ ժամանակին նոյն տեղ ճգնող երկու ընկերներ, Թողիկ եւ Յովէլ: Ասոնք իրենց հոգեւոր փափաքներուն մէջ շարունակ ալ կ'աղօթէին Աստուծոյ, որ լերան ծոցը ծածկուած սուրբ գանձը յայտնէ: Վարագ լեռը իրեն գագաթը տափարակ լեռնադաշտ մը ունի, ուր շինուած էր Վերին Վարագի եկեղեցին, եւ անկէ վեր ալ սեպածեւ քարաժայռներ կը բարձրանան, որ Գալիլիա կը կոչուին: Գիշեր մը որ Թողիկ եւ Յովէլ աղօթքի էին, յանկարծ կը տեսնեն որ Գալիլիայի գագաթը լուսաւոր տաճար մը կ'երեւի, 12 սիւներով, եւ հրեշտակային փառաբանութիւններ կը լսուին, սիւներու նշան մը, որ քիչ ետքը անկէ կը բաժնուի, եւ օդին մէջէն կու գայ կը հանգչի եկեղեցւոյն սեղանին վրայ: Իրօք ալ երկու ճգնաւորները եկեղեցի կը մտնեն, եւ լուսեղէն Խաչը այնտեղ կը տեսնեն, եւ երկրպագելէ ետքը՝ կ'ելլեն, տեսիլք ուրիշներու կը պատմեն, եւ անոնք ալ կը տեսնեն եւ կը վկայեն: Վան քաղաքն ալ ուր կը հասնի, եւ հաւատացեալներ խմբովին Վարագ կու գան, եւ Գալիլիա կը բարձրանան, եւ մինչեւ 12 օր ամենայն ոք կը տեսնէ եւ կը հաստատէ, Գալիլիայի վրայ 12 սիւներով լուսաւոր տաճարին տեսիլքը: Իսկ Խաչափայտի մասունքը շօշափելի կերպով կը տեսնուի եկեղեցւոյ սեղանին վրայ, եւ այն օրէն սկսելով ազգային բարեպաշտութեան նշանաւոր առարկայ կ'ըլլայ: Ներսէս կաթողիկոսին կը հասնի աւետիսը, եւ ան ալ փութայ Վան գալ եւ Վարագ ելլել, Թէոդորոսի որդի Վարդ Ռշտունի սպարապետին հետ, որ Վարդ Պատրիկ անունով ալ կը յիշուի (ՎՐՔ.ԺԱ. 213): Վարգի անունը կը հաստատէ մեր դրած 660 թուականը, վասնզի 653-ին դեռ Թէոդորոս կենդանի էր, եւ սպարապետն ինքն, էր մինչ Վարդ հօրը մահուրնէ ետքը անոր գործը ստանձնեց: Ներսէս կաթողիկոս եղելութիւնը ստուգելէ ետքը, մեծահանդէս տօնախմբութիւնը կը կատարէ, եւ Վարագայ Խաչին երեւման յիշատակին տարեկան տօն կը հաստատէ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, որ մինչեւ ցայսօր անխափան կը տօնուի: Վարագայ տօնին օրը հաստատուեր է մեհեկան ամսոյ 20-ին, որ թէպէտ Յայամաւորքի մէջ Փետրուար 26 կը դրուի (ՅԱՍԱ. 96), սակայն հին ու շարժական տոմարի հաշուով, 660-ին հանդիպած է Դեկտեմբեր 30-ին, զոր կրնանք ընդունիլ իբրեւ տեսիլք օրը: Այժմ տօնը կը կատարուի Խաչի երրորդ Կիրակիին, որ Սեպտեմբեր 25-էն Հոկտեմբեր 1, եօթն օրերուն մէջ կը փոփոխուի:

499. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վարագայ երեւումին ըլլալիք դիտողութիւններուն առաջինն է, անոր ստուգութիւնը, որ թէպէտ երկու ճգնաւորոններու խօսքին վրայ կը հիմնուի, սակայն ընդհանուր եւ աշխարհաքարոզ ականդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս բոլոր նմանօրինակ եղելութիւնները: Կը դիտուի նաեւ թէ արդեօք լոկ երեւույթ մըն էր խաչին տեսիլքը, ինչպէս 351 Մայիս 7-ին Երուսաղէմի մէջ տեղի ունեցած երեւումը, զոր Երեւման Խաչին կը տօնենք, թէ ոչ իրական նիւթական Խաչափայտի կտոր մըն էր երեւցածը: Ինչ ալ կարենայ ըսուիլ տեսիլքին մեկնութեան վրայ, եւ ինչ իմաստ ալ տրուի *Սուրբ Նշան* կոչման, որով Հայեր սովորեցան անուանել Վարագայ Խաչը, իրական եղելութիւն մըն է, որ Խաչափայտի կտոր մըն էր Վարագայ սուրբ Նշանը, որ Հայոց ազգային բարեպաշտութեան առարկայ եղած է առջի օրէն մինչեւ ցայսօր, եւ որ ցարդ կը պահուի Վանայ մէջ: Հրաշալի երեւմամբ յայտնուած Հռիփսիմէի Խաչափայտը, նախ պահուեցաւ Վերին Վարագի եկեղեցին, քիչ ետքը շինուեցան Ներքին Վարագի մեծ վանքը եւ Ա.Նշանի եկեղեցին, եւ հոն փոխադրուեցաւ Խաչափայտի մասունքը: Իսկ 1021-ին Սենեքերիմ Արծրունի Վասպուրականի թագաւորը, միասին Սեբաստիա փոխադրեց, եւ Ա.Նշան վանք մըն ալ շինեց, բայց 1026-ին նորա մահուընէ ետքը նորէն Ներքին Վարագի եկեղեցին տարուեցաւ: Իսկ 1651-ին Խոշապի բռնապետներ Չոմար եւ Սիւլէյման՝ վանքին կողոպուտին հետ յափշտակեցին, բայց անոնց արագ եւ չարաչար մահուընէ ետքը, յաջորդին Իպրահիմ ետ դարձուց 1655-ին, եւ այս անգամ Վանեցիք, ապահովութեան համար քաղաքին Ա.Տիրամայր եկեղեցին գրին, որ այնուհետեւ սկսաւ Ա.Նշան կոչուիլ: Խնդիր է նաեւ թէ ինչպէս կրնար 300-ին բուն Խաչափայտի կտոր մը գտնուիլ Գայիանէի մօտ, մինչ Խաչափայտին գիւտը 327-ին տեղի ունեցաւ Հեղինէ դշխոյի ձեռքով: Այդ բանին մեկնութիւնը կու տայ ականդութիւն մը, որ կ'ընդունի, թէ առաքեալներ, եւ յատկապէս Յակոբոս Տեառնեղբայր՝ Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը, կրցած էր Յիսուսի Խաչափայտէն մաս մը ձեռք անցնել: Ուրիշ ականդութիւն մըն ալ կայ, թէ Կողոպիոս կայսեր ամուսինը, Պատրոնիկէ դշխոն, որ Յակոբոս Տեառնեղբօր ալ ժամանակակից է, Երուսաղէմ եկած եւ Խաչափայտէն մաս մը ստացած էր, եւ այս կտորէն եղած կ'ըլլայ Գայիանէի կամ Հռիփսիմէի մասունքն ալ (ԽՈՐ. 298), որ երկար ատեն Վարագայ ժայռերուն մէջ պահուած, եւ վերջապէս հրաշալի կերպով յայտնուած է: Ամէն առթի մէջ, այսչափով գոհ կը մնայ ազգային ականդական բարեպաշտութիւնը: Հայ եկեղեցին ալ յատուկ շարականով պատուած է տօնը, որուն հեղինակը յայտնի չէ, բայց Վարագը միայն *Հարց* շարականին մէջ յիշուած է, երբ *Օրհնութիւն* շարականին մէջ բնաւ Վարագի ակնարկ չկայ, մինչեւ իսկ *Յնծացաւ Երուսաղէմ* խօսքերը կրնան ուղղակի Երուսաղէմի երեւումին վրայ առնուիլ: Տեսիլքին նշանակութեան գալով, խորհրդաւոր էր Խաչին փառաւորութիւնը, երբ Խաչի հակառակորդներուն ձեռքէն ազատուելու պագումներով կ'ուրախանային Հայերը, եւ խնդութեամբ կ'երգէին, *Որ ետուր պէն ընդդէմ թշնամուոյն, պահպանեա սովաւ պհաւատացեալս* (ՇԱՐ. 513):

500. ԾԻԾԱՌՆԻԿ ԵՒ ՎԱՐՁԻ

Խաչափայտի ուրիշ մասունքի պատմութիւն մըն ալ կա յիշէ Մամիկոնեան իր գիրքին մէջ: Երբոր Հերակլի ատեն Խաչափայտը Հայաստանի ձամբով գերութենէ կը դարձուէր (§ 461), Երիվայի մէջ սպասաւոր մը մաս մը կտրելով փախած ատեն կը բռնուի ու կը գլխատուի, իսկ կտրուած կտորը կը տրուի Յովհաննէս Կեսարիոյ եպիսկոպոսին: Զիչ ետքը Վահան Կամսարական 36000 դահեկանի կը ստանայ վայն նոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսէն, եւ Գլակայ Ա.Կարապետին եկեղեցին դարանի մը մէջ կը պետեղէ: Վեց տարի ետքը Գորգ Շատախօս, իշխան Արջուց, Ծիծառնիկ անուն Տարոնցիի մը ձեռօք Խաչափայտը գողնալ կու տայ, եւ Արջք, կամ Սասունի Շատախ գաւառը բերելով, յատուկ շինուած եկեղեցիի մէջ կը պահէ: Ներսէս կաթողիկոս Տարոն կու

գայ Խաչափայտի ուխտին, եւ Վահանի հետ Գլակ երթալով պայն իր տեղը չեն գտներ: Եօթնօրեայ սուգէ ետքը, տեսիլքով կ'իմանան Արջք տարուած ըլլալը, եւ հոն կ'երթան, Ծիծառնիկը եւ իրեն գողակից լուսարար կրօնաւորը կը պատժեն, Գորգ իշխանէն հարիւր հազար դահեկան տուգանք կ'առնեն, իսկ Խաչափայտը ետ չեն դարձներ, այլ Արջուց եպիսկոպոսին պահպանութեան կը յանձնեն, Գլակէ աւելի ապահով գտնելով Արջուց բերդը, եւ եօթը քահանաներ կը նշանակեն նոյն Խաչափայտի եկեղեցիին, որ Ծիծեռնայ Ա.Խաչ անունը ստացաւ (ՄԱՄ.54): Մամիկոնեան Հայ թիւին 130 տարին՝ իբր եղելութեան թուական կու տայ, որ կը համեմատի 681 տարուոյն, երբ այլեւս Ներսէս չի կրնար կենդանի եղած ըլլալ: Եթէ այստեղ ալ ճշ թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով ճշ կարդանք, յարմարագոյն թւական մը ունեցած կ'ըլլանք 659-ին, երբ իրօք Ներսէս ամէն կողմ շինութիւններ եւ բարեկարգութիւններ կատարել սկսած էր: Կաթողիկոսներու յաջորդութեան մասին, Մամիկոնեան ճիշդ թիւը տուած է, երբ Ներսէսի համար կ'ըսէ թէ *քսանեւիհններորդ էր ի սրբոյն Գրիգորէ* (ՄԱՄ. 56), որ ճշդիւ կը պատասխանէ մեր ալ կազմած գաւազանագիրին, եւ կ'արդարանայ Յովհան Բագարանցին կաթողիկոսաց ցուցակէն դուրս ձգելնիս (§ 389): Ուրիշ Խաչի մասունքի յիշատակ մըն ալ ունինք այդ միջոցին, որ կը պահուի եղեր Շիրակայ Դպրեվանքը, որուն առաջնորդն էր Բարսեղ ճոն վարդապետը, եւ մասունքն ալ ճոնեանց Խաչ կը կոչուին եղեր: Արաբական արշաւանքներու ատեն Սարգսի ճոնեանց վարդապետ՝ մասունքը Դպրեվանքէն կը հեռացնէ ապահովելու համար, եւ մինչեւ Վրաստան կը տանի, Վարձիոյ վանքը: Դեմետր Վրաց թագաւորի կինը, ուրկութեամբ հիւանդացած, անոր կը դիմէ Տիմոթէոս վարդապետի մը ժամանակ եւ բժշկութիւն կը գտնէ, եւ անկէ ետքը Վրացիք իրենց կը պահեն վարձիոյ Խաչափայտը եւ Հայերուն չեն դարձներ (ՎԱՐ. 69):

501. ԱՐԱԲԱՅԻՈՅ ԿՈՂՄԸ

Ներսէսի նորէն ողջունած յունական դրութիւնը, եւ իրեն պագած խնդամիտ գոհունակութիւնը՝ երկար տեւողութիւն չունեցան, եւ երկիրը նոր փոփոխութիւն կրեց Մուավիէի խալիֆա կամ ամիրապետ հռչակուելէն ետքը 661-ին սկիզբները: Մուավիէ զինուորական ձիրքերու հետ քաղաքագէտի հմտութիւններն ալ կը միացնէր, որով արաբական տիրապետութեան կերպարանը բոլորովին փոփոխեց: Մինչեւ այն ատեն արշաւանքներ եւ ասպատակներ էին անոնց յաղթութիւնները, Մուավիէ կանոնաւոր կառավարութեան ձեւը մտցուց, եւ զօրաւոր կամքով ու ճարտար միջոցներով իրականացուց իր նպատակը: Այստեղ պէտք է նկատել, թէ Մուավիէ խալիֆա հռչակուելէն ալ առաջ, թէ ոչ իրաւապէս, գոնէ իրապէս տէր եւ իշխան էր Ասորոփի եւ շրջակայից մէջ Արաբացուց երկիրներուն: Օսման իննսնամեայ ծերունի մըն էր, եւ Ալի հեռաւոր Պարսկաստանի մէջ մնացած էր, Մուավիէի բանակին հրամանատարը ու երկրին ալ կառավարիչն էր, ուստի կանխաւ գործադրել սկսած էր իր նպատակը, զոր լրացուց երբ Ալիին սպանուելովը անհակառակ թագաւորեց, իբր խալիֆա կամ յաջող Մուհամմէտի: Այդ միջոցին Համապասպ Մամիկոնեան կը մեռնէր երեք տարի կուրապաղատութիւն վարելէ ետքը, եւ երկիր գլուխ եւ կառավարիչ մը տալու խնդիրը կը բացուէր: Բնական կերպով պէտք էր դիմէին Կոստանդին կայսեր՝ նոր կուրապաղատ մը անուանել տալու համար, եւ նախարարներ խորհուրդի կը գումարուին Ներսէսի մօտ: Կը քնենն ու կը կշռեն, կը խորհին ու կը վիճին, եւ վերջապէս նախնորելի կը դատեն, նորէն Յոյներէն հեռանալ եւ Արաբացուց դառնալ: Մուավիէի բռնած դրութիւնը պիտենք կը քաջալերէ, Յունաց տկարութիւնը եւ կրօնական հալածանքը պիտենք կը թուլցնէ: Վերջապէս Ներսէս կաթողիկոս ալ մանկութենէ յունասէր, կրթութեամբ յունական, եւ քսան տարիէ ի վեր ամենայն պնդութեամբ յունամիտ քաղաքականութիւնը պաշտպանող մը, կեանքին վերջին օրերուն, նա ալ իր համոզումը կը փոխէ, եւ կը հաւանի ամիրապետէն ուզել երկրի

նոր կառավարիչը: Այդ որոշման մէջ իր կշիռը ունեցաւ Արաբացւոց վրիժառուութեան երկիւղը, որոնք Հայերուն Յունաց կողմը դառնալուն առթիւ 1775 պատանդները (§ 493), սուրէ անցուցած էին միայն 22 հատին խնայելով (ՍԵԲ. 237), եւ նորանոր վտանգներ ալ կը սպառնային (ՂՆԴ. 33): Այդ համաձայնութեան վրայ *հայրապետն Ներսէս հանդերձ նախարարօք Հայոց, հայցէ ի Մաւեայ ամիրապետէ* որ Հայաստանի իշխան եւ կառավարիչ անուանուի, Գրիգոր Մամիկոնեան (ՅՈՎ. 144), Համապասափ եղբայրը (ԱՍԸ. 100), որ կանուխէն պատանդ տարուած էր Դամասկոս: Մուավիէ լուրջ երեսօք *վխնդիրն կատարեալ*, կու տայ Գրիգորի իշխանական աստիճանը, *եւ առնէ վնա հրամանատար Հայոց* (ՅՈՎ. 144), հարկ մըն ալ նշանակելով Հայոց վրայ (ՂՆԴ. 33): Միեւնոյն ժամանակ Փոքր Հայոց կուսակալ Շապուհ նախարարն ալ, իր ուղղութիւնը կը փոխէ եւ Արաբացւոց հպատակութիւնը կ'ընդունի (ՉԱՄ. 358):

502. ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

Հապիւ թէ Ներսէս, երկրին կացութեան ձեւ մը տուած էր, եւ կը յուսար թերեւս այդ կերպով ներքին հանդարտութեան շարունակութիւնը ապահովել, եւ ահա միեւնոյն 661 տարին(63), իր կեանքը կը կնքէ, Զւարթնոց եկեղեցւոյն կից իր կառուցած հայրապետական բնակարանին մէջ: Իր գերեզմանն ալ միեւնոյն տեղը կ'ըլլայ, այն շիրիմին մէջ՝ իւրովի իսկ յօրինեալ էր, նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսակողմը, որ Լուսաւորիչի փառաւոր անունին արժանաւոր՝ փառաւոր շինուած մը եղած էր: Բսան տարիներու երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Ներսէս Գ.Իշխանցի, Շինող մականունանեալ, ոչ միակերպ եւ ոչ միօրինակ, այլ տեսակ եւ յանկարծական փոփոխութեանց ենթարկուած ժամանակամիջոցի մը մէջ, զոր փոքրիշատէ պարզաբանել ջանացինք, անցումները ճշդելով եւ իւրաքանչիւրին կերպարանը ցուցանելով: Անհնար է չձանչնալ Ներսէսի վրայ թափանցող եւ գործունեայ, լայնախոհ եւ կամքի տէր անձի մը նկարագիրը, եւ իր ազգին եւ իր եկեղեցւոյն վարդաքման եւ բարօրութեան համար հոգածու սիրտ մը: Նա ունեցած է իր հաստատուն համոզումները, եւ ջանացած է անոնց իրականացումը յաջողցնել, բայց միանգամայն չէ դժուարացած հնարաւոր զիջողութիւններն ընել, երբ խստապահանջ առիթներ անոնք անհրաժեշտ ցուցուցած են: Կոստանդին կայսրը շոյելով եւ անոր առաջարկած հաղորդակցութեան զիջանելով՝ վտանգի մը առջեւը առնելը, իր գիւղը քաշուելով՝ Թէոդորոսի ապատ գործունէութեան ասպարէզը թողուլը, Նախարարներուն համաձայնելով՝ Մուավիէէ Գրիգոր Մամիկոնեանի հրամանատարութիւնը խնդրելը, զիջողութեան մեծ օրինակներ են: Միւս կողմէն երկրին բարօրութեան համար աշխատանքները, մեծագործ շինութեանց ձեռնարկները, բարեկարգութեան համար ժողովական կանոնները, Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանողական գրուածը, եկեղեցական երգեցողութեանց ճոնրնտիր կարգադրութիւնները, գործունեայ եւ մտացի կարողութեան արդիւնքներ են: Պատմաբանը, որ իր յաջորդներէն է, կը վկայէ թէ *երջանիկ եւ հոչակաւոր եւ հոյակապ երեւեալ ի Հայս, ժամանեաց ի հանգիստ անմահական կենացն ի պարս առաքելական դասուց* (ՅՈՎ. 144): Սերէնոս նորա մահը յիշատակելու չի հասնիր, թէպէտ գիտէ թէ դարձաւ անդրէն ի տեղիս իւր (ՍԵԲ. 235), ինչպէս նաեւ լուր ունի թէ *վօրացաւ Մաւիաս եւ յաղթեաց ամենեցուն, եւ առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին* (ՍԵԲ. 239), որ ըսել է, թէ 661-ի եղելութեանց տեղեակ է, բայց Ներսէսի մահը չէ իմացած: Որչափ ալ Սերէնոս կժու գրած է անոր մասին (§ 489), եւ համամիտ չէ եղած անոր տեսութեանց, բայց թէ ուրիշ պատմիչներ, եւ թէ վերջին գրողներ առհասարակ՝ Ներսէսի անձը համակիր աչքով նկատած են:

Տ. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ

503. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ներսէսի յաջորդութիւնը դիւրին փոխանցմամբ մը տրուեցաւ իր սենեկապետին եւ օգնականին Անաստասի, որուն ծննդավայրն էր Մասեացոտն գաւառի Ակոռի գիւղը (ՅՈՎ. 155): Դեռ նոր էր հաստատուած Հայերուն բռնելիք ընթացքը, նոր մարդ մը կրնար միջադէպեր յարուցանել, մինչ. Անաստաս Ներսէսի գաղափարներուն համամիտ եւ կաթողիկոսարանի գործերուն ալ տեղեակ էր, եւ անոնք փոխանորդաբար ալ վարած էր Ներսէսի առանձնացած միջոցին (§ 477): Անաստասի բնաւորութեան եւ արժանիքին վրայ մասնաւոր յիշատակութիւններ չունինք, այլ գործերուն վննութեամբ կը կարծենք, թէ աշխատասէր անձ մըն էր, կանոնաւոր գործերու հետամուտ, ընտիր բայց համեստ ձիրքերով ճոխացած: Իր կաթողիկոսութեան տելոդութեան ամենուն կողմէ առանց բացառութեան 6 տարի տրուած է, ուստի մենք ալ կը պետեղենք վայն 661 եւ 667 տարիներու միջեւ: Իր ժամանակը Արաբացոց պօրութեան եւ Մուսափրէի խաղաղական իշխանութեան, եւ Յունաց լռին եւ քաշուած անգործութեան միջոցն է, որով ոչ մի քաղաքական դիպուած չունինք պատմելիք: Ինքն ալ այդ պարագայէն օգտուած է իր անունին մը թողուլ, հետեւելով իր նախորդին եւ վարդապետին օրինակին, եւ ձեռնարկած է փառաւոր եկեղեցի մը կառուցանել իր ծննդավայրին, Ակոռի գիւղին մէջ, զոր *պայծառապաճոյճ* կը կոչէ Պատմաբանը: Եկեղեցիին քով կ'աւելցնէ կացուրդ կամ ժամատուն *քահանայական ուխտի միակրօնից*, այսինքն է քահանայական միաբանութեան, *եւ այլոց եւս կղերց*, այսինքն վանական աստիճանէ եկեղեցոյ պաշտօնեաներուն, ինչպէս նաեւ *հիւրոց եւ տնանկաց եւ աղքատաց* համար յատուկ պատասպարաններ (ՅՈՎ. 116): Անաստասաշէն եկեղեցին երկար տարիներ կանգուն մնացած էր, եւ միայն մեզի մերձաւոր ժամանակներ, 1840 տարույ մեծ երկրաշարժին կործանած է:

504. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Պատմութիւնը մեծամեծ գովեստներով կը պատուէ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանն ալ, որ Ներսէսի միջնորդութեան Հայաստանի հրամանատար կամ կառավարող էր նշանակուած (§ 501): Գրիգոր կը ներկայացուի *իբր բարեպաշտ եւ երկիւղած, առաջնորդ յոքնապատիկ կարգաց եւ ուղղութեանց, շինութեան եւ խաղաղութեան, ապահովութեան եւ ի բոլոր մասն լրութեան* (ՅՈՎ. 115). սակայն պէտք է ճանաչնալ, թէ պարագաներն ալ իրեն նպաստաւոր եղան, քաղաքական միջադէպերու բացակայութեամբ: Երկիրն ընդհանուր բարօրութեան եւ բարեշինութեան հետեւած ատեն, Գրիգոր, ժամանակին տիրապետող ոգւոյ հետեւելով, եկեղեցին մըն ալ ինքն ձեռնարկեց շինել, Արուճ մեծ աւանը, որ է այժմեան Թալիշը, Էջմիածնի գաւառին մէջ: Այս շինութիւնն ալ գովուած է իբրեւ *չքնադագեղ*, որուն քովը կը կառուցանէ իրեն համար ալ արքունական ճոխութեամբ ապարանք մը, հաստահեղոյս քարամբք եւ կրով պարսպեալ՝ եւ դարձեալ Աղիվարդ աւանի արեւելեան կողմը, *բնակութեան կուսակրօնից* վանք մը, կամ *նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում եւ եկեղեցի պայծառապաճոյճ* (ՅՈՎ. 166): Գրիգորի վարչական ընթացքն ալ յատուկ գովեստի արժանի եղած է, եւ վկայուած է թէ *հետեւէր զկնի ամենայն արդար վաստակոց* (ՅՈՎ. 115), եւ թէ էր *եղբայրասէր եւ օտարասէր եւ դարմանիչ աղքատաց* (ՂՆԴ. 35): Արուճի կաթողիկէին շինութիւնը կի դրուի *ի հինգ ամին Անաստասայ* (ԿԻՐ. 35), որ է ըսել 665 թուականին:

505. ԴԱԻԻԹ ԳՐԻՆԵՑԻ

Միւսնոյն 665 տարին տեղի ունեցած է Սուրհանի դարձն ալ: Սուրհան պարսիկ էր ազգաւ, ազնուական սերունդէ, որ յազգէ թագաւորաց ալ ըսուած է, գուցէ հեռաւոր ազգակցութեամբ մը Սասանեանց հետ կապ ունեցած է, բայց իսլամական կրօնքը ընդունած էր, եւ Արաբական բանակին կը ծառայէր Հայաստանի մէջ: Զանազան պարագաներ Սուրհանի միտքը գրաւեցին դէպի քրիստոնէութիւն, եւ ինքնաբերաբար Գրիգոր Մամիկոնեանի յայտնեց իր միտումը, որ քաջալերեց